

universität
wien

MASTERARBEIT / MASTER'S THESIS

Titel der Masterarbeit / Title of the Master's Thesis

De Stille Oorlog

Traumasporen in de recente Nederlandse literatuur van tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers

verfasst von / submitted by

Martina Iby, BA

angestrebter akademischer Grad / in partial fulfilment of the requirements for the degree of
Master of Arts (MA)

Wien, 2022 / Vienna 2022

Studienkennzahl lt. Studienblatt /
degree programme code as it appears on
the student record sheet:

UA 066 860

Studienrichtung lt. Studienblatt /
degree programme as it appears on
the student record sheet:

Masterstudium Nederlandistik

Betreut von / Supervisor:

Univ.-Prof. Dr. Herbert Van Uffelen

Mijn bijzondere dank gaat uit naar Univ.-Prof. Dr. Herbert Van Uffelen voor zijn hulp, geduld en inspiratie. Verder wil ik Judith Fanto hartelijk bedanken voor het mooie interview. Tenslotte ben ik mijn familie en vrienden heel dankbaar voor hun steun en motivatie.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	1
1. Inleiding	2
2. De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse literatuur	5
2.1. Het oorlogsverhaal in de literatuur	5
2.2. Familieverhalen van Holocaust-slachtoffers	7
3. Trauma's	10
3.1. Traumatische gebeurtenis.....	10
3.2. Traumatische ervaring	11
3.3. Traumaverwerking	12
3.4. Gevolgen van trauma's.....	13
3.5. Posttraumatische stressstoornis (PTSS)	14
3.5.1. Flashbacks	15
3.5.2. Spanning.....	16
3.5.3. Vermijdingsgedrag	17
3.5.4. Afgevlakte emoties en angst.....	18
4. Transgenerationale trauma's	20
4.1. Het grote zwijgen	20
4.2. De grote leegte.....	23
4.3. De stilte doorbreken	24
5. Literatuur als traumaverwerking	29
6. Literatuur van tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers	31
6.1. "Viktor".....	31
6.1.1. Judith Fanto	31
6.1.2. Inhoud.....	31
6.1.3. Recensies	33
6.2. "Verdriet en boterkoek"	35
6.2.1. Margalith Kleijwegt	35
6.2.2. Inhoud.....	36
6.2.3. Recensies	36
6.3. "De derde generatie – Kleinkinderen van de Holocaust".....	37
6.3.1. Natascha van Weezel.....	37
6.3.2. Inhoud.....	38

6.3.3.	Recensies	39
6.4.	“Oorlogsvader – Een herinnering”	40
6.4.1.	Catherine Keyl.....	40
6.4.2.	Inhoud.....	40
6.4.3.	Recensies	41
7.	Traumasporen in de literatuur.....	43
7.1.	De ‘stille oorlog’	43
7.1.1.	Vermijdingsgedrag	44
7.1.2.	Flashbacks	46
7.1.3.	Spanning.....	48
7.1.4.	Afgevlakte emoties en angst.....	52
7.2.	Doorbreken van de ‘stille oorlog’.....	56
7.2.1.	Bindingsstoornis en parenting	57
7.2.2.	Taboeonderwerpen en verwijten	59
7.2.3.	Minderwaardigheidsgevoelens	62
7.2.4.	Pijn en angst van ouders dragen	63
7.2.5.	Worstelen met de identiteit.....	65
7.3.	Verwerking van de ‘stille oorlog’.....	69
7.3.1.	Ontrafelen van het familiegeheim	69
7.3.2.	Besef van eigen wortels en hoop	72
7.3.3.	Joodse identiteitsvinding	74
7.3.4.	Hoop en preventie	76
8.	Kenmerken van de tweede en derde generatie Holocaust-literatuur	78
9.	Conclusie	79
10.	Bronnen.....	81
11.	Appendix	85
11.1.	Interview Judith Fanto.....	85
11.2.	Abstract	98
11.3.	Zusammenfassung	99
11.4.	Samenvatting	100
11.5.	Erklärung.....	101

Woord vooraf

“Mijn oma zat ondergedoken en mijn opa zat in Auschwitz”, vertelde mijn vriend kort nadat we elkaar leerden kennen. We praatten toen over van alles en nog wat, zoals je dat doet als je iemand beter wil leren kennen. Tussen de gesprekken over hobby’s, werk, studie en familie door, zei hij ineens die ene zin. Ik stond met mijn mond vol tanden, nooit eerder had ik iemand ontmoet, wiens familiegeschiedenis zo dicht met de meest donkere bladzijde uit de geschiedenis was verbonden. Zoals het toeval wil, heb ik voordat ik hem leerde kennen veel boeken over de Holocaust gelezen. Als meisje van tien heb ik toevallig met mijn vader een film over Anne Frank op televisie gezien. Door haar verhaal werd ik zo geraakt dat ik vervolgens haar dagboek steeds opnieuw las. Sindsdien word ik door boeken met dit onderwerp op de een of andere manier aangetrokken, waarom weet ik niet. En dan stond ik oog in oog met iemand voor wie de Holocaust niet alleen in boeken wordt beschreven, maar zichtbare sporen door zijn familie heeft getrokken.

Hoewel ik niet zou zeggen dat mijn vriend getraumatiseerd is, merk ik toch dat hij een diep besef van waar hij vandaan komt in zich draagt. Zoals een paar weken geleden, toen we op een rustige en grijze zaterdagochtend tijdens de coronapandemie door Giethoorn wandelden. We hadden het over koetjes en kalfjes en dat Giethoorn wel een beetje afgelegen ligt, toen hij me vroeg of ik dacht dat er Joden in de oorlog zaten ondergedoken. Of toen we afgelopen herfst het nieuw geopende namenmonument in Amsterdam bezochten en vervolgens door het Wertheimpark liepen en voor het door Jan Wolkers ontworpen “Nooit meer Auschwitz” monument bleven staan. Daar, voor de gebroken spiegels die de hemel reflecteerden, hoorde ik mijn vriend zachtjes zeggen: “Ik was er bijna niet geweest.”

Door mijn vriend werd mij duidelijk dat de impact van de Tweede Wereldoorlog veel groter is dan ik dacht. Dat nakomelingen van Holocaust-overlevenden onbewust of bewust nog steeds bezig zijn met het donkere verleden van hun voorouders en dat dit deel uitmaakt van hun identiteit – bij sommigen meer, bij sommigen minder. De sporen van de Holocaust zijn vandaag de dag dus nog zichtbaar en vaak dichterbij dan men zou vermoeden. Om meer over deze traumasporen te weten te komen, besloot ik uiteindelijk mijn scriptie hierover te schrijven.

1. Inleiding

De Tweede Wereldoorlog is een van de meest donkere hoofdstukken in de geschiedenis. Bepalend voor de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is in de huidige tijd vooral de Holocaust. De systematische vervolging en moordpartij op Joden heeft rond zes miljoen slachtoffers geëist. In Nederland is het percentage aan Joodse slachtoffers vergeleken met andere landen bijzonder hoog. Van de in 1940 rond 140.000 levende Joden in Nederland hebben ruim 75% de oorlog niet overleefd.¹ Ongeveer 30.000 Joden probeerden onder te duiken of waagden een ontsnappingspoging. Helaas werd een derde van hen alsnog verraden en aan de vijand uitgeleverd.²

Anders dan men misschien zou vermoeden, was er in Nederland na de bevrijding in 1945 nauwelijks aandacht voor de relatief weinig Joodse overlevenden. De vrijheid betekende dus niet automatisch het einde van al de ellende. Ook na de oorlog zat bijna niemand op de Joden te wachten of was bereid om hen te helpen. Kenmerkend voor de periode na de oorlog was volgens Citroen dat Joden hun eigen problemen zelf moesten oplossen, zich zo snel mogelijk aan de niet-Joodse maatschappij moesten aanpassen en het verleden moesten laten rusten.³

Het ligt natuurlijk voor de hand dat al de gruwelen die de Joodse bevolking in concentratiekampen of in de onderduik heeft meegemaakt niet zomaar kan worden vergeten. De Holocaust heeft een enorm gat geslagen in de Joodse gemeenschap, duizenden families werden op brutale wijze uitgewist. Deze enorme impact kan onmogelijk worden begraven. Toch werd er lang over de verschikkingen van de oorlog gezwegen. Aan de ene kant omdat de Joden geen andere keus hadden en zich zo snel en goed mogelijk aan moesten passen. Aan de andere kant omdat het leed te groot en pijnlijk was om erover te kunnen praten.⁴

Het trauma van de mensen die de oorlog mee hebben gemaakt, kon dus nauwelijks worden verwerkt. Sterker nog, het trauma werd van generatie tot generatie doorgegeven. Hoe meer de overlevenden over de oorlog hebben gezwegen, hoe intensiever het trauma aan de volgende generaties werd overgedragen, aldus Baer & Frick-Baer.⁵ De eerste

---

¹ Griffioen & Zeller (2021)

² Griffioen & Zeller (2021)

³ Citroen (1999), p. 115

⁴ Citroen (1999), p. 115

⁵ Baer & Frick-Baer (2018), p. 12

generatie had geen schijn van kans om de oorlog goed te kunnen verwerken, te groot was de pijn. Makkelijker was het dus om erover te zwijgen en te proberen om het te verdringen. Zelfs als over de oorlog werd gepraat, werd ‘emotioneel gezwegen’, om het met de woorden van Baer & Frick-Baer te zeggen.⁶ Het zwijgen werd vaak pas door de kinderen en kleinkinderen van Holocaust-overlevenden doorbroken die vervolgens zowel hun eigen als ook het trauma van hun familieleden moesten verwerken.

Opvallend is dat in de afgelopen jaren veel familieverhalen van de tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers werden gepubliceerd. Blijkbaar is er veel belangstelling voor om het zwijgen van de voorouders te doorbreken en de oorlog bespreekbaar te maken. Het bespreekbaar maken van de oorlog is niet alleen een Joods belang, maar in het belang van de hele mensheid, aldus Judith Fanto.⁷ Ook Roxane van Iperen benadrukt dat iedereen de pijnlijke feiten van de oorlog onder ogen moet zien om te voorkomen dat de mist van de geschiedenis het verleden voorgoed bedekt.⁸

Voor het hoorbaar maken van familieverhalen en trauma’s biedt literatuur een veilige ruimte. Literatuur creëert een ruimte, waarin gebeurtenissen waarvoor eigenlijk geen woorden bestaan, kunnen klinken. Door het opschrijven kan iets hoorbaar/ervaarbaar worden gemaakt zonder het letterlijk te moeten zeggen. Bovendien is literatuur vaak fictie, als het te moeilijk wordt kan het verhaal worden aangepast, details kunnen worden toegevoegd of juist weggelaten. Op die manier kan een veilige ruimte worden gecreëerd, waarin alles mag en zelfs moeilijke verhalen makkelijk(er) kunnen worden verteld.

In de volgende scriptie staat niet alleen het doorbreken van het zwijgen centraal; in dit werkstuk gaat het er ook om te tonen hoe door het beschrijven, respectievelijk benoemen van de trauma’s van de tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers een ruimte wordt geschapen voor de ervaring van dat wat onbespreekbaar lijkt, van dat waarover decennialang werd gezwegen. In mijn onderzoek staan de volgende vragen centraal:

Hoe worden de traumasporen van de tweede en derde generatie Holocaust-overlevenden in de literatuur verwoord?

Hoe wordt het zwijgen en de leegte in de literatuur getoond en vervolgens doorbroken?

---

⁶ Baer & Frick-Baer (2018), p. 12

⁷ Interview Judith Fanto (2021)

⁸ Van Iperen (2021), p. 6

Welke rol speelt de literatuur voor de traumaverwerking?

Voor mijn onderzoek maak ik gebruik van vier recent verschenen Nederlandse boeken die door nakomelingen van Holocaust-slachtoffers uit de tweede of derde generatie geschreven zijn. Tot deze werken behoren “Viktor” van Judith Fanto, “Verdriet en Boterkoek” van Margalith Kleijwegt, “De Derde Generatie – Kleinkinderen van de Holocaust” van Natascha van Weezel en “Oorlogsvader- Een herinnering” van Catherine Keyl.

“Viktor” is een roman, de andere drie boeken “Verdriet en Boterkoek”, “De Derde Generatie” en “Oorlogsvader” zijn familieverhalen die niet expliciet als roman worden aangekondigd. Voor dit onderzoek gebruik ik een breed literatuurbegrip, waardoor het niet uitmaakt of de genoemde boeken al dan niet deel uitmaken van hetzelfde genre. Het gaat eerder om dat wat deze boeken gemeen hebben, namelijk de manier waarop de ‘verzwegen oorlog’ en de trauma’s van de nakomelingen van Holocaust-slachtoffers uit de tweede en derde generatie die daarin aan bod komen.

Ik begin met een korte beschouwing over de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse literatuur in het algemeen. In dit hoofdstuk wordt toegelicht hoe het verhaal van de oorlog principieel in de literatuur en in familieverhalen kan worden verteld. In het derde, vierde en vijfde hoofdstuk staan het trauma, het doorgeven van trauma’s aan de nakomelingen en het verwerken van trauma’s centraal. In het zesde hoofdstuk worden de onderzochte werken en hun auteurs gepresenteerd. Het zevende hoofdstuk is de kern van mijn scriptie. In dit hoofdstuk zal in detail worden onderzocht hoe de traumasporen in de literatuur aan bod komen, hoe de stilte en leegte opgeheven kunnen worden en hoe in de gekozen familieverhalen ruimte wordt geschapen voor het lang ‘verzwegen’ verhaal van de Holocaust en voor het verwerken van traumatische ervaringen. In het afsluitende hoofdstuk zal nog op de kenmerken van de door mij bestudeerde literatuur van de tweede en derde generatie Holocaust-overlevenden worden ingegaan.

2. De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse literatuur

2.1. Het oorlogsverhaal in de literatuur

“Eerst was er de oorlog, daarna het verhaal van de oorlog”⁹, schrijft Chris van der Heijden in zijn boek “Grijs verleden”. Volgens mij kan hieraan ook tegelijkertijd het niet-verhaal aan worden toegevoegd. Immers werd na de oorlog vaak over de gruwelen gezwegen. Zo snel mogelijk probeerden mensen het verleden achter zich te laten en verder te leven zoals ze het voor de oorlog deden. Er werd dus wel degelijk over de oorlog geschreven, maar bespreekbaar was blijkbaar lang niet alles. Om dit beter te kunnen begrijpen, is een kort overzicht van de ontwikkeling van literatuur over de Tweede Wereldoorlog in Nederland belangrijk.

De periode van vreugde en opluchting over de bevrijding van Nederland was maar van korte duur. Van vernieuwing was nauwelijks iets te zien en in de praktijk knoopten de mensen zo goed en zo kwaad mogelijk hun leven van voor en na de oorlog aan elkaar. Fouten werden zonder veel gedoe vergeven, collaborateurs werden vrijgelaten en zelfs Joden kregen soms nog de schuld toegeschreven dat alles vanwege hen was gebeurd, aldus Van der Heijden.¹⁰ In feite leek het beter om over de oorlog te zwijgen en zo te doen alsof die nooit had plaatsgevonden, vult Van der Heijden verder aan toe. Er was dus blijkbaar nog tijd nodig om de oorlog te verwerken.¹¹

Het was ook geen toeval dat er in de periode kort na de oorlog nauwelijks boeken over de Tweede Wereldoorlog verschenen en dat in de boeken die wel werden gepubliceerd, de oorlog vooral decor was. Zoals bijvoorbeeld in “De Avonden” van Gerard Reve. Hoewel het verhaal zich anderhalf jaar na de Tweede Wereldoorlog afspeelt, wordt de oorlog in dit boek niet expliciet vermeld. De oorlog in “De Avonden” is present in zijn afwezigheid, klinkt op de achtergrond, in de stilte. We kunnen rustig zeggen dat het in de eerste jaren na de oorlog vrij stil was op literair gebied wat boeken over de Tweede Wereldoorlog betrof. De oorlogstijd werd “collectief vergeten.”¹²

---

⁹ Van der Heijden (2003), p. 9

¹⁰ Van der Heijden (2003), p. 343

¹¹ Anbeek (1985), p. 74

¹² Anbeek (1985), p. 78

Pas in de jaren zestig, toen in Nederland eindelijk weer vooruitgang werd geboekt, kwam verandering in deze situatie. Plots keerde de oorlog intensief en confronterend in het collectieve geheugen terug. Men bleek zich te schamen over het gedrag tijdens de oorlog, reflecteerde meer en meer over wat er was (en niet was) gebeurd, beklemtonen Anbeek en Van der Heijden.¹³ Blijkbaar had het verdringen geen zin gehad, de oorlog stond weer “als een blok beton midden in het vaderlandse verleden [...]. Het was onmogelijk om terug te kijken zonder dat de blik versperd werd,” zo Van der Heijden.¹⁴ De Nederlanders raakten in de ban van het recente verleden. De oorlog was aan de orde en werd eindeloos herhaald.¹⁵

In die tijd schoten boeken over de Tweede Wereldoorlog als paddenstoelen uit de grond. Niet alleen historische werken, maar ook romans. Bekende titels zijn “De donkere kamer van Damokles” van W.F. Hermans en “Het stenen bruidsbed” van Harry Mulisch. Opvallend is dat in deze boeken anders dan in eerdere werken de oorlog wel ter sprake komt, maar toch ging het niet echt over de oorlog zelf. Er wordt eerder naar aanleiding van de oorlog gefilosofeerd, over oorzaak en gevolg, schuld en onschuld.¹⁶ Met andere woorden was de oorlog bij Hermans en Mulisch geen concrete realiteit, eerder uitgangspunt voor beschouwingen over kenbaarheid, ideologie en moraal.¹⁷ De oorlog werd dus weer niet bij zijn naam genoemd en diende eerder als middel dan een doel.

Zoals gezegd speelde in die periode de schuldvraag een grote rol in de literatuur over de Tweede Wereldoorlog. Centraal stond de vraag naar goed en kwaad, slachtoffer en dader. En er werd gepolariseerd. Dit geldt misschien minder voor auteurs als Hermans en Mulisch, maar vaak was er geen grijs gebied tussen zwart en wit. Een voorbeeld hiervoor is Theun de Vries roman “Het meisje met het rode haar”. Van het begin af aan is duidelijk wie de held en wie de dader is. Polarisering vond ook in de geschiedschrijving plaats. Dit geldt zelfs voor de beroemde oorlogsreeks van Lou de Jong. Haarscherp analyseerde De Jong op duizenden pagina's de Tweede Wereldoorlog, waarbij hij zich uiteindelijk steeds weer concentreerde op de vraag naar de schuld, naar wie goed en wie fout was. Net zoals in “Het meisje met het rode haar” was er bij hem geen ruimte tussen zwart en wit.¹⁸

---

¹³ Anbeek (1985), p. 83; Van der Heijden (2003), p. 343

¹⁴ Van der Heijden (2003), p. 12

¹⁵ Van der Heijden (2003), p. 10

¹⁶ Anbeek (1985), p.83

¹⁷ Anbeek (1985), p. 83

¹⁸ Anbeek (1985), p. 86

Na enige tijd veranderde het verhaal van de oorlog opnieuw. Eenmaal de oorlog op veilige afstand, zodra een en ander niet meer zo gevoelig lag, hoefde men blijkbaar niet meer te zwijgen en rond de pot te draaien. De oorlog kon concreet worden, eindelijk konden ook persoonlijke belevenissen ter sprake komen.

“Het persoonlijke verhaal van ooggetuigen en diens beleving spreken juist in tijden van toegenomen individualisering aan, omdat het geschiedenis als het ware terugbrengt tot het verhaal van een individu en tegelijkertijd een rechtstreekse en onbemiddelde toegang tot geschiedenis lijkt te bieden”¹⁹, aldus Ribbens.

In die periode verschenen werken als “Sonny Boy” van Annejet van der Zijl, “De eeuw van mijn vader” van Geert Mak en “’t Hooge Nest” van Roxane van Iperen. In deze romans staat de oorlog niet alleen centraal; plots klinkt ook het tot nu toe verzwegen persoonlijke verhaal, plots kan ook dat ter sprake komen, wat tot nu toe niet kon worden verteld.

2.2. Familieverhalen van Holocaust-slachtoffers

Familieverhalen hebben vandaag de dag veel succes. Anders dan in geschiedkundige werken gaat het in familieverhalen niet om de opsomming van feiten zonder emoties, maar om individuele persoonlijke verhalen en belevenissen. Deze verhalen bewijzen volgens Van der Zijl

“hoe je door een ‘kleine’, persoonlijke geschiedenis als uitgangspunt te nemen, de ‘grote’, algemene geschiedenis invoelbaar en begrijpelijk kan maken. En misschien belangrijker nog, die kan ontdoen van de clichés en morele (voor)oordelen die latere generaties eroverheen gelegd hebben, ongeveer zoals een restaurateur de vervuilde laklagen van een schilderij krabt tot de oorspronkelijke voorstelling weer te zien is.”²⁰

Bovendien wordt het verhaal niet alleen aantrekkelijk voor de lezers, die zich daardoor makkelijker met de personages kunnen identificeren. Familieverhalen maken het voor de schrijver ook mogelijk om persoonlijke oorlogservaring te individualiseren en daardoor ruimte te schapen voor dat wat nauwelijks of niet onder woorden kan worden gebracht. Centraal staat in persoonlijke verhalen minder de vraag naar het waarom van de oorlog. De Tweede Wereldoorlog is in deze verhalen een gegeven dat niet meer te veranderen

---

¹⁹ Ribbens (2013), p. 8

²⁰ Van der Zijl (2011), p. 208

valt.²¹ De aandacht gaat nu naar de emotionele waarde, de gedachten en gevoelens van individuen.

Een groot deel van de huidige familieverhalen over de oorlog zijn van Holocaust-slachtoffers en niet in de laatste plaats hun nakomelingen. Het aantal ooggetuigen dat de kracht had om hun verhaal op te schrijven is beperkt. De eerste generatie Holocaust-slachtoffers was enerzijds zo sterk getraumatiseerd en moest anderzijds zo snel mogelijk doorgaan met het alledaagse leven. Vandaar dat ze, hoewel ze een leven lang onder de verschrikkingen van de oorlog hebben geleden, vaak bleven zwijgen.

Het zijn in eerste instantie de nakomelingen die het verhaal van hun voorouders oppakken en de stilte alsnog doorbreken. Deze kinderen en kleinkinderen van de eerste generatie Holocaust-slachtoffers zijn in de schaduw van de oorlog opgegroeid. Ze weten niet beter dan dat de oorlog altijd een rol in hun leven heeft gespeeld en zijn niet alleen met het trauma van hun ouders opgegroeid, vaak hebben ze dit trauma ook overgenomen. Het is echter niet hun trauma en bovendien zijn ze verder van het gebeurde verwijderd, zodat ze het makkelijker hebben om erover te praten. En bovendien moet uiteindelijk ook een en ander worden gezegd. De nakomelingen voelen zich vaak ook verplicht om de oorlog en hun familieverhaal voor de vergetelheid te behoeden.

Vandaag de dag zijn de meeste boeken die over de Tweede Wereldoorlog gaan gebaseerd op familieverhalen. Vooral rond de 75 jaar bevrijding in 2020 verschenen weer veel verzwegen familieverhalen van de tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers. In zekere zin zijn deze familieverhalen vergelijkbaar met de egodocumenten die na de oorlog werden geschreven, maar niet werden gepubliceerd. Blijkbaar lag indertijd een en ander nog te gevoelig.²² Uiteraard zijn er een paar uitzonderingen, zoals “Het bittere kruid” van Marga Minco dat al in 1957 verscheen en het in 1981 verschenen dagboek van Etty Hillesum. Maar principieel was de tijd nog niet rijp voor egodocumenten. Dat is nu anders. De oorlog is geen abstractie meer. Hij moet in al zijn facetten worden getoond. Om het met de woorden van Roxane van Iperen te zeggen: De lezers moeten aan het werk worden gezet en naar alle stemmen van de oorlog (leren) luisteren. En inderdaad,

---

²¹ Van der Heijden (2003), p. 16

²² Van der Heijden (2003), p. 14.

misschien kan door de vele perspectieven die door de familieverhalen worden geopend, het troebele water van de oorlog helder worden gemaakt.²³

---

²³ Van Iperen (2021), p. 12

3. Trauma's

Om de trauma's van de tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers goed te kunnen begrijpen, is het belangrijk om eerst een algemene definitie van het traumabegrip te geven. Het woord trauma komt oorspronkelijk van het Oudgriekse woord “τράυμα“ dat met “wond” kan worden vertaald. Het begrip wordt in de geneeskunde gebruikt voor verwondingen die door ongevallen of geweld worden veroorzaakt. In de psychologie en psychotherapie zijn trauma's verwondingen van de ziel na schokkende gebeurtenissen die niet verwerkt kunnen worden. Dat kunnen onder andere verkeersongelukken, misbruik, geweld, overlijden van dierbare personen of natuurlijk ook belevenissen van de oorlog zijn.²⁴

3.1. Traumatische gebeurtenis

Ieder trauma begint met een traumatische gebeurtenis. Mensen hebben in de oorlog bombardementen meegemaakt, moesten onderduiken, werden in concentratiekampen vernederd of hebben familie en vrienden verloren. Hoewel deze gebeurtenissen nogal divers kunnen zijn, is er toch iets wat ze allemaal gemeen hebben: Door de verschrikkelijke belevenissen voelen de slachtoffers zich existentieel bedreigd. Met andere woorden traumatische gebeurtenissen zijn belevenissen, „die Menschen als existenziell bedrohlich erleben und durch die sie in ihren Grundfesten erschüttert werden.“²⁵

Bij de traumatische gebeurtenis hoort volgens Baer & Frick-Baer echter niet alleen het gebeuren op zich, maar ook de tijd daarna. Dat wil zeggen dat de manier waarmee de personen na de gebeurtenis worden benaderd, invloed heeft op het trauma dat daardoor of afgezwakt of juist versterkt kan worden.²⁶ Als iemand na een traumatische gebeurtenis met open armen wordt ontvangen en begrip krijgt getoond, kan het trauma daardoor minder heftig worden ervaren dan als iemand helemaal alleen wordt gelaten en geen aandacht krijgt.

---

²⁴ Baer & Frick-Baer (2018), p. 18

²⁵ Baer & Frick-Baer (2018), p. 19

²⁶ Baer & Frick-Baer (2018), p. 19

3.2. Traumatische ervaring

Van belang is ook de manier waarop een persoon het trauma beleeft. In het algemeen kan worden gesteld dat iedere trauma-ervaring als een soort bewusteloosheid wordt ervaren, aldus Baer & Frick Baer.²⁷ De slachtoffers zijn uitgeleverd aan andere mensen, met als gevolg dat het zelfbewustzijn van de getraumatiseerden enorm aangetast wordt en er een gevoel van onmacht ontstaat. De eigen intieme grenzen worden vervolgens opgeheven en dit maakt kwetsbaar. Ook hierbij zijn andere mensen bepalend voor de getraumatiseerde persoon – zowel positief als ook negatief. Baer & Frick-Baer spreken hierbij ook over het trauma als belevings- en relatieproces.²⁸

Niet in de laatste plaats is een trauma een lichamelijk proces dat zich biologisch-neuronaal in de hersenen afspeelt. Er is een mechanisme in de hersenen dat mensen in bedreigende situaties helpt om te overleven. Vroeger werd dit proces onder meer door het geluid van gevaarlijke dieren veroorzaakt, vandaag de dag zijn het meestal andere elementen. Het neuronaal deelsysteem, de amygdala, beoordeelt alle informatie in de hersenen en als er een existentieel dreigende situatie is, wordt een noodprogramma op gang gezet.²⁹ Dat betreft het hele lichaam, dus zowel het denken als ook de bloedsomloop. In het geval van een ontmoeting met gevaarlijke dieren, wordt iets in de hersenen geactiveerd dat ons doet vechten of vluchten.

De dag van vandaag zijn er nauwelijks mogelijkheden om voor traumatische gebeurtenissen te vluchten. Sterker nog: het lichaam zit tijdens een traumatische ervaring vanwege de schok zo vast dat geen beweging meer mogelijk is, aldus Van der Kolk.³⁰ Slachtoffers voelen dientengevolge dus onmacht, waardoor de spanning niet kan worden afgebouwd. Deze reactie wordt trouwens niet alleen waargenomen bij slachtoffers die het trauma direct meemaken, maar ook bij getuigen van de traumatische gebeurtenis.³¹

Tijdens het biologisch-neuronale noodprogramma wordt voor de gedeelten van de hersenen die voor de cognitieve verwerking en herinnering verantwoordelijk zijn een rusttoestand geactiveerd. Daardoor kan de traumatische gebeurtenis door het brein niet

---

²⁷ Baer & Frick-Baer (2018), p. 19

²⁸ Baer & Frick-Baer (2018), p. 20

²⁹ Baer & Frick-Baer (2018), p. 20

³⁰ Schutte (2018)

³¹ Baer & Frick-Baer (2018), p. 20

ter plekke worden ‘begrepen’, aldus Caruth.³² Vandaar dat de herinneringen aan de traumatische gebeurtenis verdrongen worden (als ze überhaupt weer terug komen) pas na een hele tijd weer opduiken. En vaak is die herinnering ook maar een klein gedeelte van de hele gebeurtenis.³³ In tegenstelling tot het cognitieve geheugen is het lichamelijke echter wel sterk aanwezig, ook als de gebeurtenis verdrongen is, aldus Baer & Frick-Baer.³⁴ Ze benadrukken verder dat het verdringen van een trauma een leegte achterlaat die intensief voelbaar is. Slachtoffers worden vaak met fenomenen geconfronteerd die met een traumatische gebeurtenis te maken hebben, waar ze zich nauwelijks bewust van zijn. Bij oorlogsslachtoffers die ondergedoken zaten, kan zich dat onder andere uiten door angst voor het donker, waardoor ze onbewust aan deze tijd worden herinnerd.³⁵

3.3. Traumaverwerking

Sommige trauma’s kunnen relatief snel verwerkt worden, andere nauwelijks. Er zijn bijvoorbeeld mensen die na een auto-ongeluk vrij snel weer in een auto stappen en daardoor het trauma achter zich kunnen laten. Andere durven dat nooit meer en raken al in paniek als ze een auto zien.

Bij het zojuist genoemde voorbeeld is de bron van het trauma bekend, waardoor specifieke hulp mogelijk is. Dat is echter niet altijd het geval. Vaak zoeken getraumatiseerden wel hulp voor symptomen zoals slaaploosheid, controleverlies, depressie en angst, zonder dat de cliënten en hun therapeuten herkennen dat deze symptomen het gevolg zijn van een trauma, stelt Van der Kolk.³⁶ Daardoor wordt de sowieso al moeizame lijdensweg van een getraumatiseerd iemand nog moeilijker.

Baer & Frick-Baer benadrukken ook dat de gevolgen van trauma’s altijd te maken hebben met hoe het trauma wordt beleefd, hoe intens het is en welke verwerkingsmogelijkheden er zijn:

„Ein Trauma beinhaltet folglich immer auch die Diskrepanz zwischen dem Erleben eines traumatischen Ereignisses und den individuellen Bewältigungsmöglichkeiten. Wie groß diese Diskrepanz ist, hängt [...] von

---

³² Caruth (1995), p.4

³³ Caruth (1995), p. 4.

³⁴ Baer & Frick-Baer (2018), p. 21

³⁵ Baer & Frick-Baer (2018), p. 22

³⁶ Schutte (2018)

der Schwere und der Dauer der existenziellen Bedrohung durch das traumatische Ereignis ab.“³⁷

Sommige trauma's kunnen dus nooit of nauwelijks worden verwerkt, daarbij horen vooral de oorlogstrauma's.³⁸ Bijzonder sterk is de impact van een traumatische ervaring als die op een jonge leeftijd werd ervaren. Deze vroegkinderlijke trauma's hebben in het bijzonder vaak levenslange gevolgen, benadrukt Van der Kolk. Hij stelt hierbij dat het kinderlijke brein zich verdedigt tegen geweld of een andere overweldigende ervaring door zich te dissociëren van het lichaam. Met als gevolg dat getraumatiseerden vaak weinig voelen en zichzelf door een tamelijk negatieve bril beschouwen.³⁹ Ook hier moet weer worden benadrukt dat de tijd na het trauma en hoe de slachtoffers van de mensen om zich heen worden opgevangen, cruciaal is. Het ligt vervolgens ook voor de hand dat mensen die in een getraumatiseerd gezin opgroeien hun thuissituatie als normaal beschouwen. Ze denken eerder dat met henzelf iets niet klopt, waardoor ze een negatief zelfbeeld creëren en geen steun bij anderen durven te zoeken. Op die manier hebben ze minder toegang tot verwerkingsmethoden, dan mensen die zich in hun omgeving veilig en begrepen voelen.⁴⁰

3.4. Gevolgen van trauma's

Bij de gevolgen van een trauma hoort niet alleen een laag zelfbewustzijn, maar vaak ook het onvermogen om iemand volledig te kunnen vertrouwen, aldus Baer & Frick-Baer.⁴¹ Het neuro-biologische lichamelijke geheugen reageert bijzonder sensibel op bepaalde situaties om een herhaling van het trauma te voorkomen. Dat heeft heel ingrijpende gevolgen voor de betrokkenen. Vaak kunnen ze geen gezonde relatie voeren of zich aan anderen binden, omdat ze daardoor weer (onbewust) aan hun trauma worden herinnerd. Kinderen die bombardementen mee hebben gemaakt, worden vaak hun leven lang vervolgd door angst voor onweer en bliksem. Het lawaai triggert het herbeleven van de traumatische ervaringen, waarbij door de amygdala het lichamelijke geheugen geactiveerd wordt.⁴² In dit verband beklemtoont Van der Kolk dat het brein door trauma's op lange termijn veranderd wordt: “Een trauma betekent niet zomaar dat je een slechte herinnering

---

³⁷ Baer & Frick-Baer (2018), p. 22

³⁸ Baer & Frick-Baer (2018), p. 22

³⁹ Schutte (2018)

⁴⁰ Baer & Frick-Baer (2018), p. 23

⁴¹ Baer & Frick-Baer (2018), p. 23

⁴² Baer & Frick-Baer (2018), p. 23

hebt. Trauma verandert hoe je de wereld ervaart en waarneemt: getraumatiseerde mensen zien overal gevaar of ze zien niets en voelen zich als een zombie.”⁴³

De gevolgen van trauma's achtervolgen mensen dus vaak jarenlang, soms zelfs hun hele leven. Bij een bepaalde combinatie van deze symptomen is er ook sprake van een posttraumatische stressstoornis (PTSS), waardoor trauma's aan de tweede en derde generatie verder kunnen worden gegeven. Meer hierover in het volgende hoofdstuk.

3.5. Posttraumatische stressstoornis (PTSS)

In het boek van Baer & Frick-Baer wordt voornamelijk over de werking van oorlogstrauma's op de tweede generatie gesproken. Maar volgens mij geldt dit niet alleen voor de tweede generatie. Trauma's kunnen ook aan de generatie daarna worden doorgegeven. Dat blijkt onder andere uit de literatuur van de tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers die in deze scriptie bestudeerd zal worden. Misschien hebben de trauma's op de derde generatie minder effect, maar als dat zo is, hangt dat samen met de intensiteit en het bewustzijn waarmee de tweede generatie met het trauma van de eerste generatie is omgegaan.

In het algemeen kan volgens Baer & Frick-Baer worden gesteld, dat er drie groepen van tweede generatie Holocaust-slachtoffers zijn. Deze beschrijven ze als volgt: Mensen van de eerste groep zien zichzelf als min of meer stabiel en hebben niet echt last van het trauma van hun voorouders. Mensen van de tweede groep lijden er echter wel heel sterk onder en zijn zich daar ook bewust van. Dit in tegenstelling tot de leden van de derde groep die niet helemaal aan kunnen geven of ze wel of niet last hebben van de oorlogstrauma's van hun grootouders en ouders. Voor buitenstaanders lijken ze relatief stabiel, maar van binnenuit vechten ze vaak tegen het ondraaglijke.⁴⁴

Als er sprake is van zware oorlogstrauma's is er meestal ook sprake van een posttraumatische stressstoornis, stellen zowel Caruth als ook Baer & Frick-Baer.⁴⁵ Het begrip werd in 1980 voor het eerst geïntroduceerd en valt uit de moderne psychiatrische diagnostiek niet meer weg te denken, aldus Jongedijk.⁴⁶ Hij voegt eraan toe dat er vroeger wisselende termen voor PTSS werden gebruikt, die meestal naar de aard van het trauma

---

⁴³ Schutte (2018)

⁴⁴ Baer & Frick-Baer (2018), p. 24

⁴⁵ Caruth (1995), p. 4; Baer & Frick-Baer (2018), p. 26

⁴⁶ Jongedijk (1993), p. 287

refereerden, zoals bijvoorbeeld het Post-Concentratiekamp of KZ-Syndroom.⁴⁷ In het algemeen is PTSS de som van meerdere schokkende ervaringen of gebeurtenissen die over een langere periode plaats hebben gevonden. Mensen die daaronder lijden, worden voortdurend door de nare gebeurtenissen achtervolgd, waardoor hun hele leven beïnvloedt kan worden. Ook kan PTSS onbewust aan volgende generaties worden doorgegeven, aldus Baer & Frick-Baer.⁴⁸

Van belang voor mijn onderzoek zijn de vier mogelijke symptomen van PTSS en de manier waarop een en ander over de generaties heen wordt overgedragen. Meer daarover in de volgende hoofdstukken.

3.5.1. Flashbacks

Als iemand een trauma heeft meegemaakt, kan deze nare ervaring deel worden van diens leven en elk moment door flashbacks opnieuw worden doorleefd. Caruth benadrukt dat veel slachtoffers voortdurend met hun verleden worden geconfronteerd.⁴⁹ Belangrijk in dit verband is volgens Baer & Frick Baer dat mensen door bepaalde situaties niet alleen aan de traumatische gebeurtenissen worden herinnerd, maar deze opnieuw beleven. Soms realiseren ze zich dat de flashback met hun trauma te maken heeft, soms echter helemaal niet. De flashbacks worden meestal door een trigger veroorzaakt. Dat kan bijvoorbeeld een geluid, plek, situatie of ook maar een bepaalde blik van iemand zijn.⁵⁰ Caruth stelt dat op zo'n moment herinneringen die onderdrukt worden weer met volle kracht naar boven kunnen komen. Dat is volgens haar de kern van een trauma: Het slachtoffer wil het trauma zo snel mogelijk vergeten en probeert het te verdringen. Door het verdringen en verstoppen komt het echter telkens intensiever naar boven, waardoor slachtoffers in een negatieve spiraal belanden.⁵¹

Veel Holocaust-slachtoffers, maar ook hun nakomelingen, lijden onder dit symptoom. Judith Fanto die zelf tot de tweede generatie hoort, vertelt het volgende verhaal over haar moeder:

“Mijn moeder is ook behoorlijk getraumatiseerd en ze is natuurlijk ook van de generatie die met de pijn van haar ouders heeft moeten leven. Ze is geboren tijdens een bombardement en ik weet bijvoorbeeld dat ze helemaal in paniek

---

⁴⁷ Jongedijk (1993), p. 287

⁴⁸ Website Hersenstichting (2021)

⁴⁹ Caruth (1995), p. 5

⁵⁰ Baer & Frick-Baer (2018), p. 26

⁵¹ Caruth (1995), p. 5

raakte, wanneer er vuurwerk was. Dat is niet voor niks, dat moet iets in het onderbewuste zijn. Immers heeft ze bombardementen mee gemaakt. Ze had angst voor harde geluiden en voordat je het wist, zat ze onder de keukentafel. [...] Het was echt afschuwelijk, want dan moesten mijn zusje en ik naar een pleeggezin aan de andere kant van het land en dan moesten we daar naar school. Het trauma zet zich zo voort, als je dat niet aanpakt. Mijn zusje en ik hebben ook veel uren therapie gehad om ons van dat trauma te kunnen bevrijden.”⁵²

Baer & Frick-Baer hebben het in het boek nog over meer voorbeelden van flashbacks van de eerste generatie die door de tweede generatie worden beleefd. Zo schrijven ze over een vrouw die niet tegen het donker kan. In haar slaapkamer moest er altijd een lampje aan zijn, anders raakt ze in paniek. In de loop van de therapie bleek dat ze het trauma van haar moeder steeds opnieuw door flashbacks ervaart. Zelf is ze wel pas na de oorlog geboren, maar haar moeder werd tijdens een bombardement bedolven. Gelukkig kwam ze in een holte terecht en heeft het sterk getraumatiseerd, overleefd. Hoewel de moeder het nooit over deze gebeurtenis had, heeft ze het toch aan haar dochter doorgegeven. Het donker is dus de trigger die de angsten van de dochter veroorzaken.⁵³

De trauma's van de Holocaust worden dientengevolge ook door sommige kinderen en kleinkinderen van slachtoffers van de oorlog dagelijks ervaren. Dit uit zich ook op lichamelijk niveau. Opher-Cohn schrijft in dit verband:

„Die Kinder von Überlebenden zeigen Symptome, die zu erwarten wären, wenn sie den Holocaust selbst durchlebt hätten. [...] Sie haben das Gefühl, dass der Holocaust das zentrale Geschehen in ihrem Leben ist, obwohl er sich vor ihrer Geburt ereignet hat.“⁵⁴

3.5.2. Spanning

Getraumatiseerde mensen zijn steeds gespannen en staan onder permanente stress, benadrukken Baer & Frick-Baer.⁵⁵ Deze spanning zet een mechanisme in werking dat eigenlijk voor veiligheid tijdens een bedreigende situatie zou moeten zorgen. De bloeddruk en de hartslag gaan daarbij omhoog en de spieren worden gespannen. Vroeger was dat van belang om bijvoorbeeld tegen gevaarlijke dieren te vechten, vandaag de dag is dat, zoals gezegd, anders. Men heeft nauwelijks een kans om zich tegen een traumatische gebeurtenis te verdedigen. De enorme spanning kan niet zomaar worden

---

⁵² Interview Judith Fanto (2021)

⁵³ Baer & Frick Baer (2018), p. 27

⁵⁴ Opher-Cohn (2000), p. 163

⁵⁵ Baer & Frick-Baer (2018), p. 28

afgebouwd en blijft permanent aanwezig bij het slachtoffer. Soms is dat voor buitenstaanders zichtbaar, meestal blijft het echter verborgen en uit zich alleen in toegespitste situaties.⁵⁶ Volgens Baer & Frick-Baer hebben alle slachtoffers die voortdurend onder spanning staan het volgende gemeen:

„Gemeinsam ist den Menschen mit traumatischen Erfahrungen häufig die Erwartung, dass jederzeit etwas Schlimmes geschehen könne, oft gerade dann, wenn sie sich sicher fühlen und es sich gut gehen lassen. Viele Opfer traumatischer Ereignisse der Kriegsgeneration haben dies auch in Worten als Lebensweisheit an ihre Kinder weitergegeben.“⁵⁷

Kinderen van getraumatiseerde mensen krijgen van kleins af aan te horen dat ze niet te blij moeten zijn, anders zou er wel eens iets heel ergs kunnen gebeuren. Kinderen van de tweede en derde generatie groeien dus vaak in een omgeving op, waar ze veel rekening moeten houden met de behoeftes van hun ouders, zonder precies te weten waarom. Als tegen een kind wordt gezegd, dat het niet te blij mag zijn, heeft dat natuurlijk enorme gevolgen en laat het kind waarschijnlijk nauwelijks meer de eigen gevoelens zien.

Zowel de eerste, als ook de tweede en derde generatie moet een weg zoeken om met deze spanning om te gaan. Vaak storten vertegenwoordigers van de tweede en derde generatie zich daarom op werk, waardoor ze dan wel even afgeleid zijn. Erg wordt het pas, als er niets te doen valt, bijvoorbeeld tijdens het weekend. In deze periode zit de spanning soms zo hoog dat ze die bij hun kinderen of partners afreageren, waar die vervolgens weer onder lijden, aldus Baer & Frick-Baer.⁵⁸

3.5.3. Vermijdingsgedrag

Een ander belangrijk symptoom van PTSS is vermijdingsgedrag. Slachtoffers mijden meestal de plek waar de traumatische gebeurtenis plaats heeft gevonden. Vaak gaan getraumatiseerden bovendien niet alleen deze plek uit de weg, maar ook alle andere plekken die hun aan deze gebeurtenis zouden kunnen herinneren. Wanneer heel veel plekken met het trauma worden geassocieerd, ligt het volgens Baer & Frick-Baer voor de hand dat het nauwelijks mogelijk is om een normaal leven te leiden. Gevolg daarvan is

---

⁵⁶ Baer & Frick-Baer (2018), p. 28

⁵⁷ Baer & Frick-Baer (2018), p. 29

⁵⁸ Baer & Frick-Baer (2018), p. 29

dat zich de slachtoffers steeds meer in hun eigen wereldje terug trekken en de kans groot is dat ze in een depressie terecht komen.⁵⁹

Bijzonder erge gevolgen heeft het vermijdingsgedrag wanneer de trauma's sequentieel worden doorgemaakt, beklemtonen Baer & Frick-Baer. Dat betreft vooral slachtoffers van seksueel misbruik en mensen die over een lange periode onder levensbedreigende omstandigheden moesten leven, zoals bijvoorbeeld in de oorlog. Aan de ene kant willen deze mensen situaties die hun aan het trauma herinneren mijden, aan de andere kant zijn hun zintuigen enorm gesensibiliseerd.⁶⁰ „Wer ständig mit allen Sinnen auf mögliche Gefahren lauscht, kann das Lauschen oft nicht mehr abstellen, wenn die Gefahren nicht mehr drohen“, lezen we bij Baer & Frick-Baer.⁶¹ Over dit paradox schrijft ook Van der Kolk. Hij benadrukt dat een trauma mensen gevangen houdt op een plek die ze juist wanhopig willen ontvluchten, wat echter onmogelijk schijnt.⁶² Met andere woorden deze mensen komen in een negatieve spiraal terecht. Hun leven wordt vooral door angst bepaald met een enorme overprikkeling als gevolg. Er is niet meer één trigger, zoals bijvoorbeeld onweer, waardoor het trauma opnieuw wordt beleefd. Een willekeurig geluid alleen al is genoeg om de reactie op te roepen. Niet zelden maken slachtoffers vervolgens gebruik van alcohol of drugs om het ondraaglijke draagbaar te maken.⁶³

Dit heeft uiteraard ook gevolgen voor de kinderen en hun kinderen. Soms uiten zich deze direct – bijvoorbeeld in de vorm van woedeaanvallen en geweld, soms gebeurt het eerder indirect. Baer & Frick-Baer hebben het daarbij bijvoorbeeld over een cliënt die heel veel moeite heeft om zich aan iemand te binden. Ze verzint allerlei smoesjes om geen relatie met iemand te hoeven beginnen. Ook het tegendeel kan het geval zijn, namelijk dat mensen in een relatie alles vermijden wat ze uit elkaar zou kunnen brengen. Door de angst voor verlies leven ze liever in een hel dan iemand kwijt te raken.⁶⁴

3.5.4. Afgevlakte emoties en angst

Iedereen die weleens een traumatische gebeurtenis heeft meegemaakt, is natuurlijk bang voor een herhaling. In het algemeen is deze angst gezond en beschermt ons voor

---

⁵⁹ Baer & Frick-Baer (2018), p. 31

⁶⁰ Baer & Frick-Baer (2018), p. 31

⁶¹ Baer & Frick-Baer (2018), p. 31

⁶² Schutte (2018)

⁶³ Baer & Frick-Baer (2018), p. 31, 32

⁶⁴ Baer & Frick-Baer (2018), p. 33

dreigende situaties. Problematisch wordt ze pas als ze voortdurend en in alle levensfasen aanwezig is en daardoor het gedrag van de getraumatiseerden bepaalt, zo Baer & Frick-Baer.⁶⁵ Vooral angst leidt tot afgevlakte emoties. Dat wil zeggen dat slachtoffers alles tamelijk dof beleven en geen emotionele hoogtes en dieptes meer meemaken.⁶⁶

Vooral mensen die de oorlog mee hebben gemaakt, krijgen daar last van. Dat wat er is gebeurd, is te hevig en te pijnlijk om tegen te vechten. De afgevlakte emoties zijn een gevolg hiervan, sterker ze bepalen vaak ook hele, soms zelfs meerdere generaties. Soms zijn afgevlakte reacties zo vanzelfsprekend geworden voor sommige mensen dat het een deel is van hun persoonlijkheid en ze zich daar nauwelijks bewust van zijn. Vaak wordt dit pas bij de tweede en derde generatie duidelijk als ze hun familieverhaal proberen te ontrafelen.⁶⁷

---

⁶⁵ Baer & Frick-Baer (2018), p. 34

⁶⁶ Baer & Frick-Baer (2018), p. 34

⁶⁷ Baer & Frick-Baer (2018), p. 35

4. Transgenerationale trauma's

Als over transgenerationale trauma's wordt gesproken, rijst natuurlijk de vraag hoe de symptomen van traumatische ervaringen van de eerste generatie aan de volgende generaties overgedragen kunnen worden. Een mogelijke verklaring hiervoor zouden de spiegelneuronen kunnen zijn. Wat zijn spiegelneuronen precies? Baer & Frick-Baer definiëren spiegelneuronen als volgt: „Die Spiegelneuronen sind die biologisch-neuronale Basis dafür, dass sich Menschen in andere Menschen hineinversetzen.“⁶⁸ We kunnen dus vrijwel direct en instinctief begrijpen wat andere mensen ervaren en hoe ze zich voelen.

Ongetwijfeld kunnen zich kinderen in hun ouders verplaatsen en voelen hoe het met ze gaat. Ook als er niet over wordt gepraat, voelen kinderen de spanning, de angst en het vermijdingsgedrag van hun ouders. Ook een binding met de getraumatiseerde ouders is vaak moeilijk te realiseren. Kinderen zoeken het emotionele contact, maar de ouders zijn emotioneel vaak niet aanwezig en buiten bereik. De getraumatiseerde ouders zijn zo hard met hun eigen traumatische ervaringen bezig dat er nauwelijks plek is om een gezonde binding met de kinderen op te bouwen. Dat heeft uiteindelijk enorme gevolgen voor de nakomelingen: “I believe that in the absence of a fully emotionally vital and present parent, the child nonetheless attaches not only to what is present, but also to what is absent – what is alive as well as what is deadened”, benadrukt Salberg.⁶⁹

4.1. Het grote zwijgen

Zoals boven beschreven voelen de mensen uit de tweede en vaak ook uit de derde generatie de trauma's van hun voorouders, zonder dat ze direct met de traumatische ervaringen waren geconfronteerd. De eerste generatie kan volgens Baer & Frick-Baer nog wel vermoeden dat de symptomen waaronder ze lijden met de traumatische gebeurtenissen uit de oorlog te maken hebben, bij de volgende generaties ligt dat echter niet voor de hand. De tweede en derde generatie kan symptomen van PTSS tonen, zonder de precieze bron van het lijden te kennen.⁷⁰ Een belangrijke rol speelt daarbij dat de eerste generatie niet over de verschrikkingen van de oorlog kan praten, benadrukken Baer & Frick-Baer. Ze verstoppen hun leed in zwijgen, omdat de last te zwaar is om te

---

⁶⁸ Baer & Frick-Baer (2018), p. 37

⁶⁹ Salberg (2015), p. 30

⁷⁰ Baer & Frick-Baer (2018), p. 38

verwoorden. Uiteraard voelt de generatie daarna dat er iets is, wat heel centraal staat in hun leven, maar waar niet over wordt gesproken. Ze lijden dus net als hun ouders en grootouders aan een trauma, met het verschil dat ze het trauma in kwestie niet kennen.⁷¹ In welke mate ook de derde generatie het trauma krijgt overgedragen, hangt volgens mij sterk af van hoe de tweede generatie met het trauma van de ouders omgaat, respectievelijk of ze zich daar überhaupt bewust van is en in hoeverre ze het ook konden verwerken.

Het zwijgen van de eerste generatie kan zich op verschillende manieren uiten. Veel slachtoffers mijden elk gesprek over de oorlog, zoals eerder vermeld. Er zijn echter ook slachtoffers die voortdurend over de oorlog praten en steeds hetzelfde verhaal herhalen, aldus Baer & Frick-Baer.⁷² Toch ontbreekt er vaak iets in hun vertelling, namelijk het gedeelte met de eigenlijke traumatische gebeurtenis. Zodra over de pijn, de verschrikkingen en angst moet worden gepraat, stopt het verhaal. Te groot en onbeschrijfelijk is het leed dat de slachtoffers mee hebben gemaakt en waar ze iedere dag mee moeten leven. Aan de andere kant zijn er ook slachtoffers die over niets anders dan de oorlog praten, zelfs over de traumatische ervaringen, maar die wel emotioneel zwijgen en geen gevoelens willen of kunnen tonen.⁷³ De verschrikkingen kunnen dus niet worden verwoord en deze stilte ontwikkelde zich vervolgens tot een leegte die transgenerationeel doorgegeven wordt, zo Baer & Frick-Baer.⁷⁴ Deze leegte wordt door meerdere factoren bepaald, daarbij hoort onder andere het verlies zonder rouwen.

Hele generaties Joden werden in de Tweede Wereldoorlog op gruwelijke wijze weggevaagd. De overlevenden hebben familie en vrienden verloren die hun dierbaar waren. Gezien het moeilijk of beter gezegd eigenlijk onmogelijk is om iemand zomaar los te laten, moet er volgens Baer & Frick-Baer ruimte zijn voor de rouw. Niet minder van belang zijn ook mensen met wie het leed en verdriet kan worden gedeeld. Na de oorlog was er echter geen ruimte voor het verdriet en de rouw. De overlevenden moesten vooral bezig zijn met overleven en konden de pijn niet met anderen delen. Wie zijn pijn niet kan delen, kan ook niet rouwen met als gevolg dat het verdriet blijft, respectievelijk niet verwerkt kan worden, beklemtonen Baer & Frick-Baer.⁷⁵

---

⁷¹ Baer & Frick-Baer (2018), p. 38

⁷² Baer & Frick-Baer (2018), p. 39

⁷³ Baer & Frick-Baer (2018), p. 12

⁷⁴ Baer & Frick-Baer (2018), p. 12

⁷⁵ Baer & Frick-Baer (2018), p. 42

De meeste getraumatiseerden en hun nakomelingen hebben in het algemeen grote moeite met rouwen en loslaten, omdat ze zich dan uitgeleverd voelen en bang zijn de controle te verliezen. „Wenn Loslassen als Gefahr erlebt wird, in einen Abgrund zu fallen, dann ist dies subjektiv existenziell bedrohlich – und wird deshalb vermieden.“⁷⁶ Slachtoffers durven dus niet rouwen uit angst nog meer kwijt te raken. Precies deze angst voor de rouwarbeid wordt vervolgens aan de volgende generatie doorgegeven. De tweede en wellicht ook derde generatie weet niet beter dan dat verdriet en rouwen ongewenst zijn. Wat blijft is opnieuw een grote leegte, aldus Baer & Frick-Baer. In plaats van zich daarmee te confronteren, luidt het credo, en dat geldt vaak ook voor de volgende generaties, dat zo hard mogelijk gewerkt moet worden, dat iedereen voor zichzelf verantwoordelijk is, dat niemand anderen volledig kan vertrouwen en dat er vooral niet gezeurd mag worden.⁷⁷

Deze onbeschreven regels komen natuurlijk niet uit het niets. Veel Holocaust-slachtoffers die overleefd hebben, waren volgens Citroen na de oorlog op zichzelf aangewezen. Ze hebben vaak niet alleen hun hele familie verloren, maar waren ook na de bevrijding niet welkom, ook niet in Nederland. Niemand bemoeide zich met ze, sterker nog kregen ze eerder het gevoel dat het beter was geweest als ze niet terug waren gekomen.⁷⁸ Troost voor het onbeschrijflijke leed dat hen werd aangedaan was dus nergens te bekennen. En kon men anderen wel vertrouwen? De pijn en het verdriet, de gruwelijke beelden en verwondingen, dat alles moest zo snel mogelijk uitgewist en vergeten worden.

“De samenleving verlangde weer naar orde en rust. Het devies luidde alom: het verleden vergeten, de armen uit de mouwen, niet zeuren over wat er gebeurd was en weer verder. Verdriet had iedereen, dus het leed van een enkeling viel niet op en kreeg ook geen speciale aandacht”⁷⁹, schrijft Citroen.

En wat was het resultaat? De stilte en het zwijgen werden tot een norm die in geen geval doorbroken mocht worden. In plaats van emoties te laten zien werd zo veel en hard mogelijk gewerkt om de gruwelen te kunnen begraven. Pijn, angst, gezeur, zorgen en eenzaamheid werd verdrongen, want het mocht gewoon niet zijn, zo Baer & Frick-Baer.⁸⁰

Uiteraard had ook dit consequenties voor de tweede en derde generatie. De grootste wens van de eerste generatie was dat het hun kinderen en weerom hun kinderen het beter

---

⁷⁶ Baer & Frick-Baer (2018), p. 43

⁷⁷ Baer & Frick-Baer (2018), p. 44

⁷⁸ Citroen (1999), p. 10

⁷⁹ Citroen (1999), p. 117

⁸⁰ Baer & Frick-Baer (2018), p. 44

zouden hebben. Zelf wisten ze niet beter dan dat ze hun gevoelens moesten onderdrukken en zo hard mogelijk moesten presteren. Precies dat hebben ze ook hun kinderen van kleins af aan duidelijk gemaakt. De laatsten kregen op die manier een immense prestatiedruk opgelegd. Natuurlijk moest hard worden gewerkt om iets te bereiken, maar dat ook aan het trauma moest worden gewerkt, werd verdrongen.⁸¹ Onbewust werd dit aan de volgende generatie(s) gedelegeerd. Dat de verwachtingen van de overlevenden te groot waren voor hun kinderen realiseerde men zich niet. In plaats van de kinderen te steunen en troosten, werd hardheid en onbegrip getoond, onderlijnen Baer & Frick-Baer. Dat deden ze echter niet om hun kinderen te kwetsen, ze wisten het gewoon niet beter, omdat ze zelf nooit troost hadden ervaren.⁸²

Verder hebben de overlevenden van de Holocaust volgens mij geleerd dat gevoelens een teken van zwakte zijn. En zwakte mag onder geen omstandigheden worden getoond, want dat zou levensbedreigend kunnen zijn. Ook dit werd als vanzelfsprekend doorgegeven. Zo vanzelfsprekend zelfs dat de meeste mensen van de tweede en derde generatie zich daar nauwelijks bewust van zijn. Kinderen leren door voorbeelden en als er nooit ruimte voor troost en gevoelens was, dan is het ook onwaarschijnlijk dat ze die hun kinderen kunnen bieden. Wat er nooit was, kan immers ook niet door worden gegeven. Wat wel, quasi automatisch, wordt doorgegeven is de leegte.

4.2. De grote leegte

Mensen van de eerste generatie hebben veel leed ervaren en konden in de regel nergens terecht om hun pijn te delen en te verlichten. Het ongelooflijke verdriet en de afschuwelijke beelden op hun netvlies veranderden – niet in de laatste plaats door het feit dat erover werd gezwegen – in een grote leegte.⁸³ Opher-Cohn vergelijkt deze leegte zelfs met een zwart gat dat alles wat in de buurt komt opzuigt:

„Das psychische Loch kann ebenfalls als Körper gesehen werden, als Verdichtung der Fantasie über die traumatische Vergangenheit der Eltern, die das gesamte Leben des Patienten beeinflusst. [...] Das Kind erlebt den fehlenden Teil der Lebensgeschichte der Eltern als eine ständige Verletzung seiner Psyche, als Lücke in seinem emotionalen Empfinden.“⁸⁴

---

⁸¹ Baer & Frick-Baer (2018), p. 47

⁸² Baer & Frick-Baer (2018), p. 46

⁸³ Baer & Frick-Baer (2018), p. 48

⁸⁴ Opher-Cohn (2000), p. 166

Met dit zwarte gat worden ook mensen van de tweede generatie geconfronteerd. Het laat ze niet los en ze investeren ongelooflijk veel energie om achter dat wat in de leegte is ‘verdwenen’ te komen, meestal zonder succes. Te diep zijn meestal de verwondingen van de ouders om het geheim te luchten.⁸⁵ Sommige mensen van de tweede generatie trekken zich vervolgens terug en sluiten zich ook op in zwijgen, andere proberen ertegen te vechten en het on gezegde toch ruimte te geven, aldus Baer & Frick-Baer.⁸⁶ Dan is de leegte niet langer een taboe en wordt uitgangspunt, basis voor het handelen.

Vaak gebeurt dit in een eerste stap eerder indirect, via fantasie. Kinderen van getraumatiseerden hebben geen andere keus dan de ontbrekende delen met hun eigen fantasie te vullen, aldus Salberg:

“It is the dysregulated affective states of the parent that infuse the child’s attachment experience and can evoke fantasies of the parent’s missing stories. There are often missing pieces of the trauma: sometimes it is the narrative, sometimes the affect, and sometimes both. [...] The child needs to feel that he or she has access to and can live inside the mind of the parent. If part of that mind is deadened, hidden and/or dissociated, the search for the parent becomes dire. In many ways it is a search for a missing bond, an attachment to an absence.”⁸⁷

Belangrijk is ook de gestoorde relatie, de ontbrekende band tussen ouders en kinderen. Als ouders mede door hun eigen verdriet hun gedrag niet aan de emotionele behoeftes van hun kinderen kunnen aanpassen, zoeken deze toch verbinding met hun ouders. Ook al blijft de kinderen in eerste instantie niets anders over dan zich aan de afwezigheid en de leegte van hun ouders te hechten.⁸⁸ Ze blijven zich gedachten maken over hun ouders en proberen steeds weer emotionele toegang tot ze te krijgen. Deze worsteling is niet niets en levert ook niet altijd een resultaat op. Vaak wordt de gevoelde leegte van de tweede generatie gewoon ook weer doorgegeven. Tegelijkertijd blijft het een onderbrekend onderdeel van het familieverhaal dat steeds intenser wordt.

4.3. De stilte doorbreken

Om een trauma te kunnen verwerken, moet erover worden gepraat. Dat is natuurlijk veel makkelijker gezegd dan gedaan. Als de verschrikkingen wel benoemd zouden kunnen worden, zou er immers geen trauma zijn. Voor de eerste generatie is het meestal

---

⁸⁵ Baer & Frick-Baer (2018), p. 48

⁸⁶ Baer & Frick-Baer (2018), p. 48

⁸⁷ Salberg (2015), p. 40,41

⁸⁸ Salberg (2015), p. 40

onmogelijk om het onzegbare hoorbaar te maken. Met het oog op al het onvoorstelbare geweld en de vernedering tijdens de oorlog is dat ook begrijpelijk. Het is dus meestal de taak van de nakomelingen om achter het verzwegen familieverhaal te komen en het trauma vervolgens te verwerken. Fanto zegt wat dit betreft:

“De eerste generatie, degene die het trauma overkomt, kan dat niet verwerken. Daarom is het de opdracht van de tweede generatie om dat te proberen wel te verwerken. Dat kan eigenlijk helemaal niet, want het is bijna veel erger om het verdriet en de pijn voor een ander te dragen dan je eigen pijn. De kinderen zijn dus allemaal het verdriet en de pijn voor hun ouders gaan dragen. Maar de derde generatie, zoals mijn kinderen, die zijn al veel meer verwijderd van die wond. Die zijn dus weer meer in staat om voor een heel familiesysteem dat trauma te verwerken. En bij verwerking hoort normaliseren, praten, transparantie, openheid, communicatie, daar naartoe gaan waar het pijn doet, de vinger op de zere plek leggen, vragen stellen en durven twijfelen. Allerlei pijnlijke vragen stellen, waar de eerste generatie überhaupt niet aan toe komt.”⁸⁹

Van Iperen voegt hieraan toe dat het directe leed van de eerste generatie moeilijk bespreekbaar is, maar dat het afgeleide leed en de doorgegeven trauma's van de volgende generaties vaak nog ongrijpbaarder zijn.⁹⁰ De tweede en derde generatie moet trauma's verwerken zonder het verhaal erachter te kennen. Dat is nauwelijks nog mogelijk. En toch is het realiteit. Kinderen en kleinkinderen van Holocaust-slachtoffers moeten altijd op hun tenen lopen en goed kunnen aanvoelen, welke onderwerpen thuis wel of niet bespreekbaar zijn. De oorlog en de daardoor resulterende trauma's zijn 'aanwezig' en toch taboe. Vooral de tweede generatie kreeg vanaf kleins af aan ongeschreven regels opgelegd die ze zonder uitleg moesten kennen en waar ze zich aan moesten houden. Zo mocht er over sommige thema's niet gesproken worden en bepaalde woorden die met de oorlog geassocieerd zouden kunnen worden, mochten evenmin gebruikt worden. Bovendien moesten de kinderen rekening houden met de psychische gemoedstoestand van hun ouders, want het kon zomaar gebeuren dat de ouders zonder (enige) reden boos of bang werden. Het 'op de tenen lopen' wordt voor de kinderen quasi vanzelfsprekend en tegelijkertijd leidt het feit dat ze de verwachtingen van hun ouders niet kunnen vervullen vaak tot confrontaties. Een enorme last, vaak te groot om te dragen.

Anders zit dat, denk ik, bij de derde generatie. Net als Fanto vermoed ik namelijk dat de derde generatie, hoewel deze ook onder de traumatische gebeurtenissen van de

---

⁸⁹ Interview Judith Fanto (2021)

⁹⁰ Van Iperen (2021), p. 9

voorouders lijdt, vanuit een veiligere perspectief naar de oorlog kan kijken. Kleinkinderen van eerste generatie Holocaust-slachtoffers zijn niet alleen verder van de wond verwijderd, ze zijn ook niet de eigen kinderen van de generatie die het leed direct heeft ervaren. De tweede generatie staat ertussen en kan volgens mij als brug worden beschouwd. Een brug tussen de eerste en derde generatie, oftewel een brug tussen zwijgen en spreken. De tweede generatie speelt volgens mij dus een cruciale rol, omdat ze tussen het directe en indirecte leed staat en daardoor desgewenst ruimte kan schapen, ruimte waarin de nevel van het zwijgen kan worden gelicht. Dat wil echter niet zeggen dat alleen de derde generatie in staat is om de trauma's van de voorouders te verwerken. Natuurlijk zijn er ook veel mensen van de tweede generatie die dat aardig lukt. Mogelijk is het voor de derde generatie echter makkelijker om grenzen te doorbreken, omdat ze vanuit een veilige afstand naar de oorlog kunnen kijken en gebruik kunnen maken van de ruimte die ze bij hun ouders hebben ontdekt. Volgens mij is het ook voorstelbaar dat de eerste generatie eerder met hun kleinkinderen over de verschrikkingen van de oorlog kan praten, dan met de eigen kinderen. Wellicht doordat de derde generatie minder bang is om vragen te stellen en ongeschreven regels durft te doorbreken.

Het praten over de oorlog en het ontrafelen van het verzwegen familie verhaal is de voorwaarde voor de tweede en derde generatie om de transgenerationele trauma's te kunnen verwerken. Als het verhaal niet wordt verteld, worden trauma's namelijk opnieuw doorgegeven. Daardoor is het mogelijk dat hele generaties in negatieve patronen terecht komen, waarbij het moeilijk is te begrijpen waar de depressies vandaan komen. Pas als zich mensen bewust zijn van hun familie verhaal, kan de negatieve cirkel worden doorbroken. Bij dit bewust worden, bij deze verwerking hoort vooral praten, vragen stellen en niet opgeven. Om de pijn niet door te geven moet hij eerst een stem krijgen, benadrukt Salberg.⁹¹ De Wind voegt er nog volgende woorden aan toe: "Erover praten is dus cruciaal. Onze kinderen moeten onbezwaard op pad kunnen, met een rugzak waarin genoeg ruimte is voor het creëren van hun eigen verhaal."⁹²

In verband met de traumaverwerking van de Holocaust-slachtoffers moet ook aandacht aan het algemene collectieve geheugen van Nederland worden besteed. Het staat buiten kijf dat niet alleen nakomelingen van Holocaust-slachtoffers zelf, maar dat iedereen met de Holocaust en de gevolgen daarvan geconfronteerd moet worden. De gruwelen van de

---

⁹¹ Salberg (2015), p. 42

⁹² De Wind (2020)

Tweede Wereldoorlog mogen niet uit het geheugen worden gewist. Iedereen, ook niet-Joden, heeft voorouders die de oorlog mee heeft gemaakt. Niemand kan daarom zijn handen in onschuld wassen en weggijken, zoals het heel lang het geval was. Bovendien zou het wenselijk zijn als mensen niet alleen de koude feiten, maar ook individuele verhalen van Holocaust-slachtoffers zouden kennen om een dieper en ongekleurde perspectief op het meest donkere hoofdstuk van onze geschiedenis te krijgen. Zo ver zijn we helaas nog niet.

Tijdens de 4 mei lezing in 2021 oefende Van Iperen kritiek uit op het feit dat het herinneringsmodel van de oorlog in Nederland aanvankelijk vooral “een verhaal ter ondersteuning van moreel herstel en wederopbouw” werd.⁹³ Het doel na de oorlog was om de verschrikkingen zo snel mogelijk te vergeten en verder te leven zoals voor de oorlog, vult Citroen aan.⁹⁴ Het onvoorstelbare leed van de Joodse overlevenden kreeg jarenlang nauwelijks aandacht. Net als Van Iperen benadrukt ook Van de Reijt dat tijdens de Nationale Herdenking tot in de jaren zestig alleen de gevallen helden werden herdacht en pas daarna de Joodse slachtoffers.⁹⁵ Door het late belichten van het lot van de Joden ontstond volgens Van Iperen aanvankelijk

“een opbeurend zelfbeeld op basis van niet-weten. Niet-weten hoe woorden tot een geoliede vernietigingsmachine leidden, waarin velen onmisbare raderen waren. Niet-weten van de trauma’s van de vogelvrijverklaarden, wier stemmen merendeels en letterlijk in rook opgingen.”⁹⁶

Veel van de impact van de Tweede Wereldoorlog wordt nog steeds verdrongen. Men hult zich nog steeds al te graag in zwijgen. Hierbij laat ik open of dat door schaamte, trauma’s of gewoon onwetendheid komt. Feit is in ieder geval, en dat benadrukt ook Van Iperen, dat we naar alle stemmen van slachtoffers moeten luisteren, zodat het oorlogsverhaal niet langer een “ongrijpbare abstractie” blijft.⁹⁷ Dat dit laatste voor niet-Joden al te vanzelfsprekend lijkt, is erg genoeg. Maar voor de Joodse bevolking en de kinderen van de slachtoffers van de Shoah is de stilte nog erger. Vergeten we niet dat heel veel familieleden van Joden er gewoon niet meer zijn of sterker nog nooit geboren werden, omdat hele generaties werden vermoord. Velen hadden nooit kans om hun grootouders, tantes, ooms, broers, zussen of andere familieleden te leren kennen omdat deze in de

---

⁹³ Van Iperen (2021), p. 11

⁹⁴ Citroen (1999), p. 113

⁹⁵ Van Iperen (2021), p. 11; Van de Reijt (2010), p. 185

⁹⁶ Van Iperen (2021), p. 11

⁹⁷ Van Iperen (2021), p. 12

oorlog werden vermoord. Dat zijn geen onbelangrijke abstracties, maar harde feiten die laten zien welke enorme invloed de oorlog in werkelijkheid nog steeds heeft, ook al wordt er niet luid over gesproken, ook al vindt al dat leed in stilte plaats.

Juist daarom is het zo belangrijk om de stilte, het taboe bespreekbaar te maken. Zolang het verleden nog niet geweest en volledig doorleefd of benoemd is, zijn er trauma's en worden deze doorgegeven. De nakomelingen moeten proberen de trauma's te verwerken. In dit verband kan ook de niet-Joodse maatschappij volgens mij een bijdrage leveren. Hoe bespreekbaarder het onderwerp oorlog wordt, hoe 'zichtbaarder' worden ook de verzwegen verhalen en hoe duidelijker wordt waar de trauma's die verwerkt moeten worden, verstopt zitten. Het niet willen weten wat er is gebeurd, moet plaatsmaken voor het wel willen weten, ook als de verhalen confronterend en pijnlijk zijn. Anders dreigt het oorlogsverhaal verborgen te blijven, zoals Van Iperen opmerkt:

“Als ik nu een echolood zou laten afdalen in het verleden is er dan ook een goede kans dat ik blijf steken in ondiep, troebel water. Het schemergebied tussen mythe en kennis, waar iedereen roept ‘Dit nooit weer!’ zonder dat het werkelijke lijden dat daaraan ten grondslag ligt ten volle is aanschouwd.”⁹⁸

Volgens mij is na jarenlange stilte de tijd nu rijp om naar de individuele oorlogsverhalen van de eerste, tweede en derde generatie Holocaust-overlevenden te luisteren. Ieder verhaal is belangrijk en draagt als een puzzelstuk bij tot het collectieve geheugen van de Tweede Wereldoorlog. Om het plaatje compleet te kunnen maken, zodat de mythe plaats kan maken voor kennis, moet naar alle stemmen worden geluisterd, onderstreept ook Van Iperen.⁹⁹ Wellicht kon lang niet over persoonlijke verhalen worden gepraat, omdat de oorlog nog te dichtbij was. Maar nu is er, volgens mij, afstand genoeg om naar alle facetten van de oorlog te kijken en alle verhalen bespreekbaar te maken. Wie geen eigen familieverhaal kan of wil delen, kan en moet luisteren. Nu is de tijd rijp om de 'stille oorlog' hoorbaar te maken en de transgenerationele trauma's voorgoed te verwerken.

---

⁹⁸ Van Iperen (2021), p. 12

⁹⁹ Van Iperen (2021), p. 12

5. Literatuur als traumaverwerking

Een trauma kan op meerdere manieren bespreekbaar worden gemaakt. Soms is het niet mogelijk om het direct te benoemen, maar wel indirect. Baer & Frick-Baer verwijzen in dit verband naar de kunst- en muziektherapie.¹⁰⁰ Een andere mogelijkheid van traumaverwerking biedt uiteraard de literatuur. Ook de literatuur kan ons helpen trauma's te verwoorden en te verwerken.¹⁰¹

Rigney gaat ervan uit dat literatuur bijdraagt aan het innemen van een kritische afstand ten opzichte van bestaande zienswijzen.¹⁰² Dat wil zeggen dat door de literatuur bepaalde dingen die als normaal worden beschouwd, ter discussie kunnen worden gesteld en wellicht ook weerlegd kunnen worden. Illusies kunnen in en met de literatuur doorbroken worden en plaats maken voor nieuwe zienswijzen.¹⁰³ Door de kritische functie van literatuur kunnen dus ook achterhaalde denkbeelden over de Holocaust die zich in de maatschappij hebben gevestigd vanuit een ander perspectief worden beschouwd. Aanvankelijk was het oorlogsverhaal in Nederland, zoals gezegd, vooral gekenmerkt door een verhaal van niet-weten. Individuele verhalen van Holocaust-slachtoffers kregen aanvankelijk geen plaats in de literatuur en werden overwoekerd door boeken, waarin de oorlog vooral als sfeertekening, verhaal van goed en kwaad of opsomming van feiten fungeerde. In de laatste jaren wordt er echter eindelijk de cruciale rol van individuele verhalen herkend, waardoor koude feiten niet langer abstracties blijven, maar grijpbaarder worden. Literatuur schept ruimte voor de ervaring, ruimte voor kritiek en etaleert nieuwe denkwijzen.

Rigney wijst ook op het feit dat literatuur bijdraagt aan het inzichtelijk maken van dingen die moeilijk te begrijpen zijn, traumaverwerking dus.¹⁰⁴ Door het opschrijven van verschrikkingen kan geprobeerd worden om “iets wat onbegrijpelijk [lijkt] toch begrijpelijk te maken” of een geschikte manier te zoeken om “te evoceren wat altijd onvoorstelbaar en onbegrijpelijk zal blijven.”, aldus Rigney.¹⁰⁵ De realiteit van de Holocaust gaat volgens Rigney het voorstellingsvermogen te boven, de verschrikkingen zijn immers zo onbegrijpelijk en passen helemaal niet bij de bestaande opvattingen over

---

¹⁰⁰ Baer & Frick-Baer (2018), p. 106

¹⁰¹ Website Algemeen letterkundig lexicon Trauma (2021)

¹⁰² Rigney (2006), p. 307

¹⁰³ Rigney (2006), p. 307

¹⁰⁴ Rigney (2006), p. 309

¹⁰⁵ Rigney (2006), p. 310

normaal en abnormaal.¹⁰⁶ Als er al geen woorden zijn om de gruwelen bespreekbaar te maken, is het aan de literatuur om ruimte te schapen, voor dat waarvoor geen woorden zijn, om dat te laten klinken wat niet uitgesproken kan worden. Dit is de kracht van literatuur. Het is een veilig medium, waarin trauma's bespreekbaar en daardoor wellicht ook verwerkt kunnen worden, zonder ze hardop te moeten benoemen. Tegelijkertijd kan de auteur tijdens het schrijfproces wellicht ook afstand van zijn/haar verhaal nemen. Dat maakt het vertellen van verzwegen familie verhalen en trauma's van Holocaust-slachtoffers en diens nakomelingen misschien ook makkelijker. Schrijvende wijs hoeft men zich niet helemaal bloot te geven en kan toch een verhaal delen, zonder dat er direct met iemand over moet worden gepraat.

Bovendien kunnen de auteurs zelf kiezen wat ze wel of niet willen vertellen en op welke manier. In de fictie kan veel worden toegelicht (in de 'lege plekken' worden meegedeeld) wat in de vakliteratuur over trauma's en dergelijke wordt beschreven.¹⁰⁷ Fictionalisering maakt het de lezer makkelijker om zich met het gebeuren te identificeren, of ze nu bij de nakomelingen van Holocaust-slachtoffers horen of niet. Fictie schaft de nodige afstand voor de confrontatie met het onbespreekbare. Zo beschrijft het ook Fanto, die als auteur van de tweede generatie een roman over haar familie heeft geschreven:

“Ik merk juist dat ik met mijn moeder ook beter kan praten nu ik mijn boek roman heb genoemd. Dat woord moest ook op het omslag van het boek komen. Want ja, dat maakt het veilig voor haar. Het is een roman, het is fictie. Terwijl natuurlijk heel veel in dat boek helaas geen fictie is. Maar doordat ik mijn boek roman heb genoemd, is het veilig. Het is een middel om tot elkaar te komen, want je krijgt dadelijk een nieuw medium: de fictieve letterkunst of letterkunde.”¹⁰⁸

Literatuur bemiddelt en helpt de stilte van de oorlog te doorbreken. Misschien klinkt het als een paradox, maar in de literatuur kunnen de gruwelen van de oorlog benoemd worden, een bestaan krijgen, zodat de mythe plaats kan maken voor het begrijpen.

---

¹⁰⁶ Rigney (2006), p. 309

¹⁰⁷ Jongedijk (1993), p. 287

¹⁰⁸ Interview Judith Fanto (2021)

6. Literatuur van tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers

6.1. “Viktor”

De debuutroman van Judith Fanto werd in 2020 door de uitgeverij *Ambo/Anthos* gepubliceerd. “Viktor” was van begin af aan een bestseller en werd onderscheiden met de *Hebban Debuutprijs 2020*.¹⁰⁹ Inmiddels is er al een Duitse vertaling en staat het boek op plek twee van de *German Hotlist 2021*.¹¹⁰ Hoewel “Viktor” een roman is, kunnen autobiografische trekken van de auteur niet worden ontkend. Thema van het boek is immers de zoektocht naar de Joodse identiteit, een zoektocht die niet alleen het personage Geertje/Judith, maar ook de auteur zelf heeft gemaakt.

6.1.1. Judith Fanto

Judith Fanto werd in 1969 in Delft als Geertruide van den Heuvel geboren en groeide op in een idealistisch, academisch milieu. Tijdens haar studie rechten in Nijmegen, Londen en Amsterdam veranderde ze haar naam in Judith Fanto, een naam die volgens haar veel beter bij haar past. Na haar studie specialiseerde ze zich postdoctoraal in medisch recht.¹¹¹

Naast haar carrière als jurist besteedt ze veel tijd aan schrijven, een liefde die ze al vroeg ontdekte. Rond 2016 koos ze voorgoed om zich uitsluitend op het schrijven te concentreren en haar wens om een boek over haar Weens-Joodse achtergrond waar te maken. Inmiddels is ze al bezig met haar tweede boek dat onder andere ook in Wenen speelt.¹¹²

Privé is Fanto getrouwd met Thomas Wermenbol en hebben ze drie kinderen.¹¹³

6.1.2. Inhoud

“Viktor” is opgedeeld in twee verhaallijnen, waarbij zich een verhaal in Wenen rond de Anschluss 1928 afspeelt en het andere verhaal vanaf ongeveer 1995 in Nijmegen. In Wenen speelt Viktor de hoofdrol, in Nijmegen Geertje/Judith die achter het raadsel van

---

¹⁰⁹ Website Hebban Crew (2020)

¹¹⁰ Website German Hotlist (2021)

¹¹¹ Website Fanto (2021); Wouters (2020)

¹¹² Website Fanto (2021)

¹¹³ Fanto (2020), Website Fanto (2021)

haar mysterieuze oudoom Viktor, over wie nauwelijks gesproken wordt, wil komen. De verhaallijnen wisselen elkaar af, voordat ze op het einde samenkomen.

Wenen: Viktor Rosenbaum leert in het Prater in 1914 het weeskind Bubi kennen. Tussen hen ontstaat niet alleen een hechte vriendschap, maar Bubi wordt ook hartelijk door het welgestelde Joodse gezin Rosenbaum opgenomen. Viktor is echter volgens zijn familie een rare vent die maar niet wil deugen. Hij maakt zijn studies niet af, heeft een grote fantasie en staat bekend onder de Weense vrouwen als charmeur, die nooit vaker dan drie keer met dezelfde dame afspreekt. Dat verandert echter in 1938 door de Anschluss van Oostenrijk bij nazi-Duitsland. Naar aanleiding van het feit dat Otto, zijn neefje, die door andere jongens vanwege zijn Joodse identiteit werd geslagen, organiseert Viktor samen met Bubi betaalde knokploegen die Joden beschermen. Ook zet hij zich in voor Joodse kinderen in die niet langer in dezelfde klas met andere niet-Joden mogen zitten. Daarbij leert hij de aantrekkelijke niet-Joodse lerares Gisela Weber kennen en lukt het hem uiteindelijk toch nog om met haar een serieuze relatie te voeren. Naarmate de situatie voor Joden steeds dreigender wordt, wordt ook Gisela van school ontslagen, omdat ze weigert de anti-Joodse maatregelen te volgen. Steeds meer Joden willen uit Wenen vluchten en moeten voor de vereiste documenten urenlang in de rij staan. Zo komt Viktor op het idee om voor hen mensen in de rij te laten staan en daarvoor geld te vragen. Zijn succes is echter maar van heel korte duur.

Tijdens de eerste razzia's in Wenen hult zich Viktor in een SS-uniform om zijn familie te redden. Helaas overlijdt daarbij zijn grootvader en pleegt zijn geliefde oom zelfmoord. Ook zijn vader wordt opgepakt en naar Dachau afgevoerd. Met het geld dat Viktor door zijn soms rare acties verdient, lukt het hem zijn vader op het nippertje vrij te kopen. Ook wil hij een deel van zijn familie helpen om naar België te vluchten. Bubi kan hij helaas niet meer redden, die wordt op straat dood geschoten.

Nederland, jaren tachtig/negentig: Geertje van der Berg groeit in een heel muzikale en van oorsprong Joodse familie op. Hun Joodse identiteit en de oorlog zijn in haar familie een onderwerp, waar niet over wordt gesproken, een groot taboe dus. Geertje heeft daar veel moeite mee. Ze heeft het gevoel dat het Joods-zijn en het feit dat haar voorouders de oorlog hebben mee gemaakt haar leven enorm bepaalt, ook al wordt daar nauwelijks een woord over gezegd. Haar moeder heeft vaak last van paniekaanvallen en haar zusje en zij moeten zich aan bepaalde onuitgesproken regels houden en sommige begrippen die met

de oorlog geassocieerd kunnen worden, mogen niet worden gebruikt. Gedreven door nieuwsgierigheid en haar worsteling met haar Joodse identiteit probeert Geertje het familiegeheim te ontrafelen. Op haar zoektocht besluit de jonge studente rechten niet alleen lid te worden van de Joodse gemeenschap in Nijmegen, maar ook haar naam te veranderen in Judith. Steeds meer duikt Judith in de Joodse traditie, wat niet altijd zo soepel loopt. Onder niet-Joden voelt ze zich behoorlijk Joods, onder Joden soms eerder een buitenstaander. Met behulp van haar vriendje Thomas, lukt het haar uiteindelijk om een paar dozen op de zolder van haar grootouders te doorzoeken en nieuw materiaal voor haar onderzoek te bemachtigen. Ze vindt niet alleen een bericht dat Viktors vader naar Dachau werd afgevoerd, maar ook een krantenbericht waarin staat dat Viktor gearresteerd werd, omdat zijn niet-Joodse vriendin een kind van hem verwacht.

Beide verhaallijnen komen vanaf dit moment bij elkaar. Om antwoorden op haar vragen te krijgen, bezoekt Judith het klooster in België waar haar grootouders vanuit Oostenrijk naartoe zijn gevlucht. Daar komt ze erachter dat haar grootouders met een klein meisje, genoemd naar de apostel Paulus, in het klooster bescherming hebben gezocht. Judith is in de war, zou dat haar moeder, die Paulina heet, kunnen zijn? Als zij de kleindochter van Gisela en Judith was, zou ze dan ook niet Joods zijn.

Daaropvolgend wordt in het boek de proces van Viktor in Wenen beschreven. Ondanks de hulp van zijn vader, een rechter, wordt Viktor 1942 veroordeeld en naar een concentratiekamp afgevoerd. Hij sterft in Maly Trostenets, in de buurt van Minsk.

Terug in de jaren negentig voeren Judiths moeder en grootmoeder het lang verwachte gesprek over hun familiegeschiedenis met Judith, die een tijdje afstand had genomen van haar familie. Judith komt daarbij te weten dat het kleine meisje dat mee was op de vlucht nogal zwak was en overleed. Haar grootmoeder werd zwanger tijdens hun onderduik en daar werd ook Paulina, Judiths moeder, geboren. Judith is dus officieel Joods en door het kennen van haar herkomst heeft ze uiteindelijk haar eigen identiteit kunnen vinden.¹¹⁴

6.1.3. Recensies

“Viktor” wordt door de pers enorm gewaardeerd. Vergeleken wordt Fantos boek onder andere met de bestseller “De haas met de amberkleurige ogen” van Edmund de Waal,

---

¹¹⁴ Fanto (2020)

wiens familieverhaal zich net zoals bij Fanto in Wenen afspeelt.¹¹⁵ Ook grenst Fantos debuutroman qua verteltechniek en filosofie aan de grote oorlogsromans van Harry Mulisch, aldus Werkman.¹¹⁶ Volgens Heimans “treedt Fanto [echter] vooral in de voetsporen van auteurs die net als zij opgroeiden in de schaduw van ouders met een oorlogstrauma.”¹¹⁷ De roman zit vol met autobiografische elementen, waarin de worstelingen en vragen van de tweede en derde generatie omtrent de oorlogservaringen van hun voorouders ter sprake komen. Heimans voegt eraan toe dat Fanto “het antwoord op deze vraag [worsteling met Joodse identiteit] verwoord in een rijke en liefdevolle ode aan haar familie, waarin ze haar eigen plek heeft gevonden.”¹¹⁸ Fanto benadrukt zelf dat haar boek niet alleen een mooie familiegeschiedenis is, maar vooral de invloed op de vorming van de eigen identiteit toont.¹¹⁹ De auteur onderstreept ook dat ze al jaren wist dat ze een roman over haar familie wilde schrijven, maar dat ze het niet eerder zo liefdevol had kunnen verwoorden.¹²⁰ Ze moest er pas ernaar toegroeien, want volgens haar heb je zelf ook eerst wat geschiedenis en levenservaring nodig om een familiegeschiedenis te kunnen schrijven.¹²¹

Opvallend voor “Viktor” is de door de pers vaak genoemde liefdevolle en luchtige schrijfstijl van Fanto, hoewel in het boek een van de meest donkere hoofdstukken uit de geschiedenis wordt gethematiseerd.¹²² Ondanks de luchtigheid en de lichtvoetige humor blijft het verhaal echter vol diepgang, aldus Werkman:

“Judith Fanto verstaat de kunst van het mooi, zinvol en doordacht formuleren. Schijnbaar lichtig zinspeelt ze op onderhuidse ernst. Cultuur een wancultuur komen daardoor in scherpe contouren tegenover elkaar te staan.”¹²³

Ook Wouters bewondert Fantos afwisselende vertelstijl: “Haar vertelstijl laat je doorlezen, soms grinnik ik, soms draait mijn maag om vanwege de vreselijke gebeurtenissen en het laatste poëtische hoofdstuk ontroert diep.”¹²⁴

Niet voor niets heeft Fanto de *Hebban Debuutprijs 2020* gekregen. In het juryrapport zijn volgende woorden over haar boek te vinden:

---

¹¹⁵ Heimans (2020)

¹¹⁶ Werkman (2020)

¹¹⁷ Heimans (2020)

¹¹⁸ Heimans (2020)

¹¹⁹ Van Eijk (2020)

¹²⁰ Interview Judith Fanto (2021)

¹²¹ Van Rhee (2020); Van Eijk (2020)

¹²² Wouters (2020)

¹²³ Werkman (2020)

¹²⁴ Wouters (2020)

“Fanto beheerst de Nederlandse taal tot in de puntjes, weet hoe ze dialogen moet neerzetten, hanteert een soepele vertelstijl die het schrijven ervan moeiteloos laat lijken en schreef een roman over de Tweede Wereldoorlog zonder op alle al bestaande romans te lijken.”¹²⁵

Een ding staat volgens de critici vast: Fantos “Viktor” is een aanwinst voor het boekenland¹²⁶ en Werkman voorspelt “een toekomst aan de long- en shortlists van de grote literaire prijzen.”¹²⁷

6.2. “Verdriet en boterkoek”

In mei 2021 verscheen bij de uitgeverij *Atlas Contact* Margalith Kleijwegts boek “Verdriet en boterkoek”. Het autobiografische werk wordt door de pers positief ontvangen. Centraal in het boek staan drie generaties van Kleijwegts familie en hoe ze met hun Joodse identiteit en de oorlog omgaan.

6.2.1. Margalith Kleijwegt

Margalith Kleijwegt werd in 1951 als dochter van de bekende radio- en televisieprogrammamaakster Netty Rosenfeld in Hilversum geboren. Ze studeerde aan de Sociale Academie in Amsterdam en begon haar carrière als sociaal werker in Zuid-Londen. Weer terug in Nederland schreef ze onder andere voor *Vrij Nederland*, *Trouw* en *De Groene Amsterdammer*.¹²⁸ Haar specialisatie waren onder andere onderwerpen over het onderwijs, de zorg en de multiculturele samenleving. In 2005 verscheen haar eerste boek “Onzichtbare ouders”, waarin ze nauwkeurig op de achterstandsbuurt in Amsterdam ingaat. Het werk wordt niet alleen genomineerd voor de *Zilveren Zebra*, maar ook in het Duits vertaald. Vijf jaar later verscheen “Sofia” met het verhaal over een Marokkaans meisje dat door haar familie wordt verstoten nadat ze verliefd werd op een Nederlander. Bovendien publiceerde ze in 2011 “Terug naar Oude Pekela”, in 2013 “Op tv of roemloos ten onder” en in 2014 “Familie is alles, onzichtbare ouder tien jaar later.” Kleijwegts recente boek over haar eigen familie “Verdriet en boterkoek” verscheen in mei 2021.¹²⁹

---

¹²⁵ Website Hebban Crew (2020)

¹²⁶ Wouters (2020)

¹²⁷ Werkman (2020)

¹²⁸ Website Kleijwegt (2021)

¹²⁹ Website Kleijwegt (2021)

Margalith Kleijwegt is journaliste en getrouwd met de fotograaf Ad van Denderen, met wie ze een zoon heeft.¹³⁰

6.2.2. Inhoud

Kleijwegt vertelt in het boek hoe drie generaties van haar familie met de worstelingen van hun Joodse identiteit omgaan. Het verhaal begint met Margaliths moeder, Netty Rosenfeld, die samen met haar zus, Esther Rosenfeld, vanwege hun Joods-zijn in de oorlog moest onderduiken. Hoewel Netty na de oorlog een vrij gelukkig leven leidde en zelfs een van de eerste vrouwelijke programmamaakster bij *AVRO* was, achtervolgde de oorlog haar en beschouwde ze het Joods-zijn als een zware last.

Dochter Margalith had het moeilijk met haar lieve, maar door de oorlog getraumatiseerde moeder. Zelf heeft ze de gevoeligheid van haar moeder Netty overgenomen en het doorgegeven leed van de oorlog speelde ook voor haar als persoon van de tweede generatie een grote rol. Het Jodendom beschouwde ook zij aanvankelijk als iets negatiefs, puur omdat haar moeder er nauwelijks iets positiefs over zei. Te groot was Nettys angst voor antisemitisme en het staat buiten kijf dat de propaganda van de nazi's zich ook in het denken en handelen van Netty had gevestigd. Des te meer verbaasde het Margalith hoe anders haar zoon, net als ook haar neefjes en nichtjes met het Jodendom omgingen. Voor hen was de oorlog wel iets wat bij hun leven hoorde, immers hadden hun voorouders die mee gemaakt. Maar tegelijkertijd was de oorlog zo ver weg dat ze niet meer in angst leefden en zelfs trots waren op hun Joods-zijn.

In haar familiechroniek vertelt Margalith niet alleen haar eigen verhaal, maar onder andere ook dat van haar broer, neven, nichten en diens kleinkinderen. Daardoor biedt het boek een brede inkijk niet alleen in de worstelingen met de oorlog en het Joods-zijn over meerdere generaties heen, maar als ook over de verschillende manieren waarmee met het donkere verleden wordt omgegaan.¹³¹

6.2.3. Recensies

Kleijwegts boek wordt door de media goed ontvangen. Lucas van *Trouw* omschrijft “Verdriet en boterkoek” als het “mooi en geserreerd vertelde verhaal van Netty [...], maar

---

¹³⁰ Website Kleijwegt (2021)

¹³¹ Kleijwegt (2021)

ook van haarzelf en haar broer, en de derde generatie voor wie [...] de oorlog wel bestaat, maar tegelijk ook lang geleden is.”¹³² De oorlog en Holocaust worden volgens Lakmaker echter niet bij hun naam genoemd, “het is gewoon ‘het’”, stelt Lakman van *Vrij Nederland*.¹³³ Toch staat het verdriet en het doorgegeven leed in veel hoofdstukken centraal. Voor de auteur was het schrijfproces, dit blijkt uit de recensies, zeer leerzaam. Door het opschrijven kon Kleijwegt de angst voor antisemitisme van haar moeder namelijk beter begrijpen, vertelt ze in een interview met Lakmaker.¹³⁴ Ook benadrukt de auteur dat het voor haar boeiend is om te zien hoe verschillende generaties met het trauma van toen omgaan.¹³⁵

De lezer voelt met hoeveel hart en ziel Kleijwegt haar familieverhaal heeft opgeschreven. “Ik heb ‘Verdriet en boterkoek’ in één ruk uitgelezen”, bekent ook Verbeet in een gesprek met Spaans, journalist van *De Volkskrant*.¹³⁶

6.3. “De derde generatie – Kleinkinderen van de Holocaust”

Het boek van Natascha van Weezel verscheen in 2015 bij *Uitgeverij Balance*. In het kader van haar eigen beladen familiegeschiedenis ging Van Weezel voor haar boek op zoek naar de impact van oorlogstrauma’s op de derde generatie. Daarvoor voerde ze talloze gesprekken met leeftijdsgenoten wiens voorouders net als zij slachtoffers waren van de Holocaust.¹³⁷ Naast haar boek heeft Van Weezel over hetzelfde onderwerp in 2014 een documentaire met de titel “Elke dag 4 mei” gemaakt.¹³⁸

6.3.1. Natascha van Weezel

Natascha van Weezel werd 1986 in Amsterdam als dochter van de journalisten Anet Bleich en Max van Weezel geboren. Ze bezocht het Vossius Gymnasium in Amsterdam-Zuid en studeerde na het behalen van haar diploma Media en Cultuur aan de Universiteit

---

¹³² Lucas (2021)

¹³³ Lakmaker (2021)

¹³⁴ Lakmaker (2021)

¹³⁵ Lakmaker (2021)

¹³⁶ Spaans (2021)

¹³⁷ Website Psychotraumanet (2021)

¹³⁸ Televisieprogramma 2doc (2014)

van Amsterdam. In 2012 studeerde ze vervolgens af als scenarioschrijver aan de Nederlandse Filmacademie.¹³⁹

In 2012 maakte Van Weezel haar eerste documentaire “Lost and Found”, waarop in 2014 “Elke dag vier mei” en in 2019 de *VPRO* serie “Natascha’s beloofde land” volgden. Op twintigjarige leeftijd publiceerde ze haar eerste boek “Magere jaren”, waarin ze over haar anorexia schrijft. “De derde generatie” verscheen in 2015, gevolgd door haar derde boek “Thuis bij de vijand. Moslims en joden in Nederland” (2017), waarin ze op de toenemende polarisatie tussen Joden en Moslims ingaat. In haar derde boek “Nooit meer Fanta“ dat 2020 werd uitgebracht, verwerkt Van Weezel de dood van haar vader. Recent verscheen “De houdgreep” dat in samenwerking met haar moeder Bleich is ontstaan. Daarin wordt onder meer de haat-liefdeverhouding van de media en rechts-populistische partijen beschouwd.¹⁴⁰

Van Weezel is verder werkzaam als journaliste en publiceert regelmatig in *De Groene Amsterdammer*, *Vrij Nederland* en *De Volkskrant*.¹⁴¹

6.3.2. Inhoud

Natascha van Weezel is de dochter van vier Holocaust-overlevenden. Haar grootmoeder kon bijna over niks anders dan over de oorlog praten en haar vader heeft haar als klein kind al naar allerlei Holocaust-monumenten mee genomen. Daarom is het ook niet verrassend dat de oorlog voor Van Weezel tot een dagelijks begeleider werd. Zo las Van Weezel op vakanties aan het strand ook liever een boek over Hitler of de Holocaust dan een lekker vermakelijk verhaal. Een vraag blijft daarbij bijzonder in haar gedachten rondspoken, namelijk de vraag naar het waarom haar voorouders puur vanwege het feit dat ze Joods waren, werden vermoord.

Van Weezel onderzoekt in haar boek op welke manier haar leven vandaag de dag nog door de oorlog wordt beïnvloedt. Ze komt erachter dat de oorlog een enorme impact op haar heeft, hoewel ze die zelf niet mee heeft gemaakt. Zo gaat ze er ook vanuit dat haar anorexia en het feit dat ze altijd een vrij schuchter iemand was ook wel iets met de trauma’s van de oorlog te maken kunnen hebben. En daar is ze lang niet de enige. Veel

---

¹³⁹ Website Van Weezel (2021)

¹⁴⁰ Website Van Weezel (2021)

¹⁴¹ Website Van Weezel (2021)

van haar leeftijdsgenoten met een oorlogsverleden kampen nog steeds met de gevolgen van dit donkere hoofdstuk in hun geschiedenis.

De auteur heeft voor haar werk niet alleen haar eigen familieverhaal opgeschreven, maar ook dat van leeftijdsgenoten uit Nederland, Amerika en Israël die net als zij last hebben van hun beladen verleden. Zonder twijfel hebben ze allemaal een factor die ze verbindt en heeft de oorlog hun identiteit en hoe ze in het leven staan gevormd.¹⁴²

6.3.3. Recensies

Van Weezels zoektocht in hoeverre kleinkinderen van Holocaust-overlevenden bezig zijn met de oorlog resulteerde in de documentaire “Elke dag vier mei” en haar boek “De derde generatie”. De documentaire werd door de pers vrij positief beoordeeld, alleen mensen van de tweede generatie hadden daar wel kritiek op. Ze beweerden namelijk dat de derde generatie niks van de oorlog heeft meegemaakt en daarom ook niet kan meepraten. Van Weezel liet in de documentaire echter wel zien dat het leven van velen van de derde generatie door de Holocaust wordt beïnvloed.¹⁴³

Helaas zijn de boekrecensies van “De derde generatie” schaars. Wel wordt door de redactie van het *Nieuw Israëlitisch Dagblad* Van Weezels meeslepend verhaal zeer gewaardeerd:

“Als lezer wordt je meegezogen in het verhaal van Van Weezel. Haar open, sympathieke toon, de warme manier waarop ze over haar familie schrijft, de intensiteit waarmee ze hun geschiedenis heeft uitgeplozen en de avontuurlijkheid om in het buitenland op zoek te gaan naar antwoorden slepen je mee.”¹⁴⁴

Bovendien wordt in dezelfde recensie benadrukt dat Van Weezel met haar boek kon aantonen dat er zoiets als de derde generatie bestaat. Een generatie die naast een diep bewustzijn over de Holocaust nu in het algemeen trots is op het Jodendom, maar die tegelijk wel eerder met psychische problemen te maken heeft dan generaties zonder oorlogsverleden.¹⁴⁵ In een interview met Den Otter van *Israelaktueel* zegt Van Weezel dat zij het gevoel heeft dat er in de samenleving niet zo veel over de derde generatie bekend is. Volgens haar hoeft het ook niet iedereen over de derde generatie te hebben of

---

¹⁴² Van Weezel (2015)

¹⁴³ Kooyman (2014)

¹⁴⁴ Redactie Nieuw Israëlitisch Dagblad (2015)

¹⁴⁵ Redactie Nieuw Israëlitisch Dagblad (2015)

er alles over weten, maar een beetje meer begrip zou ze wel prettig vinden.¹⁴⁶ Bovendien is ze van mening dat we de oorlog en het leed altijd moeten blijven herdenken, ook “heelt de tijd hopelijk een heel, heel klein beetje van de wonden.”¹⁴⁷

6.4. “Oorlogsvader – Een herinnering”

In 2021 werd door de uitgeverij *Just Publishers* Catherine Keyls boek “Oorlogsvader – Een herinnering” gepubliceerd. In het boek kijkt Keyl terug naar haar kindheid met een getraumatiseerde vader die als enige van haar Joodse familie de oorlog heeft overleefd. De pers waardeert Keyls openhartig en persoonlijk verhaal en ze is regelmatig te gast bij diverse televisieprogramma’s om over haar nieuwste werk en eigen ervaringen te praten.

6.4.1. Catherine Keyl

Catherine Keyl werd in 1946 in Den Haag geboren. Nadat ze het Christelijk Lyceum heeft bezocht, studeerde ze in Groningen en Amsterdam Frans. In 1971 begon ze haar loopbaan bij *IKON* als regieassistente. Vervolgens werkte ze twaalf jaar lang als verslaggever van *NCRV*’s “Hier en Nu”. Nadat ze drie jaar lang voor *AVRO* heeft gewerkt, presenteerde ze op *RTL4* een ontbijtshow en vanaf 1990 de “5 Uur Show”. Tussen 1995 en 2000 had ze een eigen talkshow op haar naam staan, voordat ze daarmee in 2005 naar Omroep *MAX* doorstroomde. Naast haar werk als presentatrice schreef ze vanaf 2009 regelmatig columns voor *De Telegraaf* en reisde ze als een van de eerste vrouwelijke verslaggevers de wereld rond.¹⁴⁸

Bovendien heeft ze meerdere boeken geschreven, zoals bijvoorbeeld “Kind van feiten” (1993), “Heerlijk Nederland” (2000), “De kleur van succes” (2004) en “Het wordt alleen maar beter” (2013). Haar nieuwste en tegelijkertijd ook meest persoonlijke boek is “Oorlogsvader”.¹⁴⁹

6.4.2. Inhoud

Tijdens een barbecue in Zuid-Afrika met familie kwam Catherine Keyl erachter dat de vriend van een kleindochter van een van haar familieleden geen flauw idee had van wat

---

¹⁴⁶ Den Otter (2015)

¹⁴⁷ Den Otter (2015)

¹⁴⁸ Jansen (2021); Website Keyl (2021)

¹⁴⁹ Website Keyl (2021)

een nazi was. Na deze gebeurtenis ging Keyl op zoek naar haar verleden met een getraumatiseerde vader. Haar Joodse vader werd als lid van een verzetsgroep opgepakt en naar het concentratiekamp Sachsenhausen afgevoerd. Hij overleefde de oorlog als enige van zijn familie, maar kon deze zware periode nooit achter zich laten. Dat had ook enorme gevolgen voor zijn dochter Catherine. Altijd als het echt gezellig was, dus op de meest ongelegen momenten, begon haar vader over zijn belevenissen in de oorlog te praten. Het ging over niks anders dan de oorlog. Toch ontbraken gevoel en emoties in de verhalen, want die kende haar vader niet meer. Catherine moest zo goed als altijd op haar tenen lopen en rekening met hem houden. Lof uit zijn mond kende ze helemaal niet, alleen kritiek en het kon zomaar gebeuren dat hij om de kleinste dingen agressief werd.

In het boek beschrijft Keyl wat het betekent om met een zwaar getraumatiseerde vader op te groeien en welke gevolgen dat voor haar leven had. Na de dood van haar vader kwam ze er pas achter wie hij werkelijk was en wat hij in de oorlog had meegemaakt. Hoewel hij altijd over de oorlog praatte, had hij maar heel weinig verteld en emotioneel gezwegen. Dat hij dat niet met opzet deed, maar gewoon niet anders kon, wordt Keyl pas veel later duidelijk. Hoewel ze het niet makkelijk had met hem, kwam ze tijdens haar persoonlijke zoektocht erachter dat hij een held was en ze heel trots op hem is. Door het opschrijven van haar familieverhaal wilde Keyl niet alleen een eerbetoon aan haar vader geven, maar tegelijkertijd ook voor antisemitisme en de gruwelijke gevolgen daarvan waarschuwen.¹⁵⁰

6.4.3. Recensies

Keyls familieverhaal “Oorlogsvader” wordt door de media positief ontvangen. Ze werd dan ook bij meerdere televisieprogramma’s uitgenodigd om over haar werk te praten. In het programma *Op 1* beschrijft presentatrice Giovanca Ostiana Keyls boek als een mooi verhaal en bekent Keyl dat ze tijdens het schrijfproces moest huilen, omdat het heel confronterend was.¹⁵¹ Ornstein en Pans beschouwen Keyls verhaal als een “liefdevol én snoeihard portret” van haar vader.¹⁵² Ook in de tijdschrift *Margriet* wordt Keyls “aangrijpende terugblik” op haar verleden gewaardeerd.¹⁵³ Verdere boekrecensies in kranten en tijdschriften zijn helaas schaars, wel zijn er een aantal interviews met Keyl

---

¹⁵⁰ Keyl (2021)

¹⁵¹ Televisieprogramma *Op 1* (2021)

¹⁵² Ornstein & Pans (2021)

¹⁵³ Website *Margriet* (2021)

over haar nieuw werk te vinden. Buiten de media wordt Keyl graag geboekt voor lezingen in scholen om over haar boek en de gevaar voor antisemitisme en racisme te praten.¹⁵⁴

---

¹⁵⁴ Website Na de Oorlog (2021)

7. Traumasporen in de literatuur

Hoe komen de traumasporen nu aan bod in dit corpus? Dit is het onderwerp van het volgende hoofdstuk. Ik begin met de ‘stille oorlog’, de trauma’s van de eerste generatie en de gevolgen van deze trauma’s voor de tweede en derde generatie. Daarna zal worden getoond hoe de tweede generatie deze stille ‘hoorbaar’ en ‘bespreekbaar’ maakt. Tot slot ga ik nader in op de derde generatie die, zoals al is gebleken, een belangrijke rol speelt bij de traumaverwerking. De grenzen tussen generaties, respectievelijk de ‘stille oorlog’, het doorbreken daarvan en de traumaverwerking zijn vloeiend. Per slot van rekening gaat ieder individu anders met het beladen verleden om. Toch heb ik voor deze indeling gekozen, omdat uit de teksten blijkt dat iedere generatie blijkbaar een eigen taak heeft. Wat dit betreft sluit ik mij graag aan bij Fanto:

“De eerste generatie is alleen maar bezig met overleven. Dat is het enige wat ze hoeft te doen. Dus de eerste generatie heeft het hartstikke goed gedaan, want ze zijn hier, ze hebben overleefd. En dat was hun enige opdracht. De opdracht van de kinderen is om dat hele trauma van de ouders mee te verwerken. En de kinderen van de tweede generatie, dus de derde generatie, hebben de opdracht om dat verder te verwerken, maar ook op te ruimen en in een historische perspectief te plaatsen en daarvan te getuigen en te zorgen dat het hun niet nog een keer overkomt. En de oorzaken aan te duiden en onderzoek te doen. Dus iedere generatie heeft zijn eigen plicht of huiswerk.”¹⁵⁵

7.1. De ‘stille oorlog’

Kenmerkend voor de eerste generatie Holocaust-overlevenden is, zoals al is gebleken, het feit dat ze een ‘stille oorlog’ voerden. Het zwijgen en verdringen van de belevenissen die ze in de oorlog hebben meegemaakt, lijken alles te bepalen. Zoiets is niet verbazingwekkend gezien het feit dat de thuiskeerders na de bevrijding door de Nederlandse bevolking niet met open armen werden ontvangen en dat er een groot gebrek aan solidariteit, hulp, opvang en medelijden heerste, zoals we bij Citroen kunnen lezen.¹⁵⁶ Door de vervolging en de mislukte ontvangst in Nederland bleef voor Holocaust-overlevenden niets anders over dan stil te zijn en zo goed mogelijk een nieuw leven op te bouwen. De trauma’s konden daardoor natuurlijk niet worden opgelost, integendeel. Door het zwijgen werden ze alleen maar erger, wat uiteindelijk enorme gevolgen voor de tweede en soms zelfs derde generatie zou hebben. Net zoals de eerste generatie leden deze

---

¹⁵⁵ Interview Judith Fanto (2021)

¹⁵⁶ Citroen (1999), p. 284

generaties namelijk vaak aan PTSS, of, hoe het vroeger werd omschreven, het KZ-syndroom.

7.1.1. Vermijdingsgedrag

“We hebben leugens nodig om de werkelijkheid aan te kunnen”, schrijft Fanto in haar boek.¹⁵⁷ Volgens mij hadden veel Holocaust-overlevenden niet alleen leugens nodig, maar vooral een schuilplek in de taal om de verschrikkingen van de oorlog aan te kunnen. Het is algemeen bekend dat de eerste generatie veel moeite had om over de oorlog te praten, zoals al vaker in deze scriptie beklemtoond. Zwijgen was voor veel slachtoffers een vorm van onderduik. In veel families werd nooit een woord over de oorlog verloren, sterker nog werd er vaak zo gedaan alsof die nooit heeft plaatsgevonden. Volgens Citroen waren de overlevenden gedwongen om niet meer aan de oorlog te denken, omdat ze een nieuw bestaan moesten opbouwen.¹⁵⁸ Bovendien hadden veel overlevenden gewoon behoefte om hun donkere verleden uit het leven te schrappen, omdat het te pijnlijk was om eraan te denken. Kleijwegt (tweede generatie) schrijft in haar werk passend hierbij over haar tante:

“Esther had er de voorkeur aan gegeven om na de oorlog niet veel meer over de oorlog te praten. Al die rottigheid probeerde ze door er niet meer aan te denken achter zich te laten. Geen therapie, geen gepsiologiseer. Waarschijnlijk wilde ze uitvlakken, vergeten, en ze vond dat ze, na alles wat ze had doorstaan, recht had op een rustig, comfortabel leven. Esther koos ervoor bewust te verdringen en ze bleef haar hele leven in de overlevingsstand staan.”¹⁵⁹

Kleijwegt vult er verder aan toe dat haar gezinsleden in het algemeen nauwelijks over de verschrikkingen konden spreken en het verlies van hun dierbaren in stilte droegen.¹⁶⁰

Soms spraken Holocaust-overlevenden wel gedeeltelijk, of beter gezegd in bedekte termen, over het donkere verleden. In plaats van dingen bij hun naam te noemen, werden daarbij afgezwakte woorden gebruikt. Door deze aanpak werd een afstand gecreëerd, waardoor onomkeerbare gebeurtenissen iets minder heftig en confronterend leken. Volgens mij was het niet-benoemen van feiten gewoon een andere manier van zwijgen en schuilen in de taal. Fanto vult hierbij als volgt aan:

---

¹⁵⁷ Fanto (2020), p. 341

¹⁵⁸ Citroen (1999), p. 271

¹⁵⁹ Kleijwegt (2021), p. 62

¹⁶⁰ Kleijwegt (2021), p. 109

“Als je een ander taalgebruik hanteert, eufemistisch taalgebruik, dus een beetje verzachtend taalgebruik, waarbij je niet de gruwelijkheden bij de naam noemt maar allerlei andere woorden bedenkt die niet beladen zijn met het trauma. Dat is dan onderduiken in taal. Dus die eufemismen, zoals “Ja, die leeft niet meer”, dat is alleen maar een manier om te vermijden en om niet over te moeten spreken wat pijn doet.”¹⁶¹

Fantos stelling wordt in Keyls werk bevestigd. Ook Keyls vader had het namelijk bijna uitsluitend in bedekte termen over zijn verlies door de oorlog. De afgezwakte woorden stonden daarbij plaatsvervangend voor de onvermijdbare heftigheid van zijn uitingen. Zijn dochter herinnert zich aan volgende situatie bij de bakker: “‘Hé Keyl, hoe is het met jou?’ – ‘Nou, ik leef nog zoals je ziet.’ – ‘En je vader en moeder?’ – ‘Niet teruggekomen. En jouw vrouw, waar is die?’ – ‘Niet teruggekomen.’”¹⁶² Uit de zinnen wordt duidelijk dat het voor Keyls vader waarschijnlijk te pijnlijk was om te benoemen dat zijn familieleden in de oorlog werden vermoord. Daar zweeg hij liever over. Door zijn woorden “niet teruggekomen” was echter voor iedereen duidelijk wat hij bedoelde.

Iets vergelijkbaars komt ook in Fantos roman aan bod. De familie van haar hoofdpersonage heeft echter, zoals het volgende citaat laat zien, zelfs moeite om bedekte termen te gebruiken:

“Anders dan veel andere kinderen uit Joodse families was ik met het trio ‘weggehaald, op transport gesteld en omgekomen’ – als eufemismen voor ‘opgepakt, gedeporteerd en vermoord’ – nauwelijks bekend. Zelfs deze bedrieglijk onschuldige begrippen waren mijn grootouders te veel. Over de moord op hun dierbaren spraken zij alleen in termen van het onweerlegbare resultaat. ‘Otto? Die leeft niet meer.’”¹⁶³

Vervolgens blijkt uit Fantos werk dat over sommige familieleden van Geertje/Judith tamelijk negatief werd gesproken, hoewel ze dat eigenlijk niet verdienden. Een mogelijke verklaring voor dit feit is dat het verlies van deze personen te groot was. Door het gebruik van eerder negatieve omschrijvingen werd een zekere afstand geschapen, waardoor de confrontatie met de feiten minder erg leek. Deze aanpak werd door Geertjes/Judiths familie meestal dan gehandhaafd, als het over haar oudoom Viktor ging:

”‘Ach, der Viktor, wat moet ik ervan zeggen [...] Dat verwende stuk Gauner, wie de Spinnweben nicht vor den Mund gewachsen hadden, altijd mensen met zijn charme einbraten, die niets anders deed dan auf lepschi gehen, die wildebras. [...] Viktor was een ingewikkelde ziel vol tegenstrijdigheden. Hij

---

¹⁶¹ Interview Judith Fanto (2021)

¹⁶² Keyl (2021), p. 107

¹⁶³ Fanto (2020), p. 14

had een verstoorde relatie met de materie, maar was onvoorstelbaar moedig.”¹⁶⁴

7.1.2. Flashbacks

Ondanks of juist omdat Holocaust-overlevenden vaak over hun donker verleden hebben gezwegen, was de oorlog in de stilte alom tegenwoordig. Hoe meer ze die uit hun gedachten probeerden te verbannen, hoe intensiever het verleden aan de deur leek te kloppen. Vluchten en verdringen hadden dus maar een beperkt effect; vroeg of laat werd men met de realiteit geconfronteerd. De tijd laat namelijk zijn sporen na, aldus Fanto.¹⁶⁵ En die kunnen niet zomaar worden uitgewist. Voor velen van de eerste en volgende generaties was het daarom ook na de oorlog nog steeds oorlog. Kleijwegt schrijft in dit verband:

“Mijn twaalf jaar oudere neef Jaap, die de oorlog als ondergedoken jongetje meemaakte, ging daar als eerste generatie zeker anders mee om dan mijn broer Martijn en ik, die een aantal jaren na de oorlog geboren werden, al was de oorlog ook bij ons nog dwingend aanwezig.”¹⁶⁶

Dit fenomeen komt ook in Fantos boek aan bod: “voor mijn familie is de oorlog nooit echt geëindigd. En daarom zijn ze blijven hangen in de onderduik.”¹⁶⁷ Sterker Hitler had volgens Fantos hoofdpersoonage de oorlog overleefd, zijn geest dwaalde nog steeds in het huis van haar familie rond.¹⁶⁸

De geciteerde fragmenten bevestigen dus dat het trauma nauwelijks door de eerste generatie verwerkt kon worden, respectievelijk werd verwerkt. Doordat ze de oorlog met alle kracht wilden vergeten, waren de vertegenwoordigers van de eerste generatie juist overgevoelig en zagen ze de oorlog altijd en overal. Dingen die in eerste instantie eigenlijk helemaal niets met het donkere verleden te maken hadden, werden tot triggers, die de oorlog, niet in de laatste plaats in vorm van flashbacks terug in de herinnering kon roepen. In Fantos boek wilde het hoofdpersoonage bijvoorbeeld graag bij de padvinderij, waar ze ook een uniform mocht dragen. Haar vader was er echter tegen, want de uniform associeerde hij met de oorlog:

“Hij verklaarde vervolgens dat het doen dragen van een uniform door kinderen in de eerste helft van de eeuwen de uitdrukking was geweest van een bepaalde staatkundige ideologie. Daarbij [...] was een bruin uniform al helemáál uit den

---

¹⁶⁴ Fanto (2020), p. 48

¹⁶⁵ Fanto (2020), p. 217

¹⁶⁶ Kleijwegt (2021), p. 17

¹⁶⁷ Fanto (2020), p. 87

¹⁶⁸ Fanto (2020), p. 69

boze, nu mensen met onze, en hier verbeterde hij zichzelf, met *een zekere* familiegeschiedenis de vorm en kleur van dit kledingstuk zouden associëren met de Hitlerjugend, de jeugdbeweging van de nazi's, of erger nog, met de bruinhemden van Hitlers Sturmabteilung, diens knokploeg.”¹⁶⁹

Een daar blijft het niet bij: voor Geertjes/Judiths moeder was ook ruzie een trigger, waardoor ze in de vorm van een flashback opnieuw de oorlog moest beleven. Tijdens een ruzie ging ze daarom letterlijk schuilen:

“Mijn moeder was teruggekeerd naar de enige overlevingsvorm die ze kende, naar tijdelijke ontkenning van haar bestaan, alsof ze in afwachting van betere tijden een pauze nam van het leven zelf. Het was oorlog en mijn moeder was teruggekeerd naar de onderduik.”¹⁷⁰

Ook Keyls vader had last van terugkerende flashbacks, zoals die keer toen zijn dochter als studente in Groningen voor haar vader die op bezoek kwam, wilde koken:

“Ik had de gore lef zuurkool voor hem te maken. Daar kreeg ik een uitgebreide brief over. ‘Is dat een manier om je vader hartelijk te ontvangen? Zuurkool! Werkelijk het allereenvoudigste dat je kunt bedenken, gewoner is er niet. [...] Zuurkool voor iemand die 250 kilometer gereden heeft? Soms hadden we dat in het kamp ook, zuurkool, of iets dat er op leek. Begrijp je? Ik vond het helemaal niks. Niks, echt.’ Het kamp. Ik had het kunnen weten...”¹⁷¹

Door de zuurkool kwamen de herinneringen van de oorlog weer haarscherp naar boven. De oorlog zit zo opgeslagen in de hersenen van Keyls vader dat hij zelfs de onschuldige mededeling van zijn dochter, die van de tandarts een kroon moest, met de oorlog associeert: “‘Denk erom Catherine,’ waarschuwde hij opgewonden ‘dat je nooit goud in de mond neemt. De Duitsers haalden in de kampen al het goud uit de monden van de doden.’”¹⁷²

Hoe hevig zo'n over-generalisatie kan zijn (of worden), beschrijft Van Weezel aan de hand van een belevenis met haar grootmoeder:

“Toen ze een keer opgesloten zat in een wc, omdat het slot oud en krakkemikkig was, kreeg ze een paniekaanval. Met al haar kracht bonsde ze tegen de deur, totdat iemand haar eindelijk hoorde en een klusjesman haalde. ‘Ik heb al zo lang binnen gezeten,’ zei ze. Ik wist natuurlijk niet dat ze het eigenlijk over een andere periode had. Omdat mijn oma zo bang was geweest voor de deur, kreeg ikzelf vanaf dat moment last van claustrofobie, ik beloofde

---

¹⁶⁹ Fanto (2020), p. 33

¹⁷⁰ Fanto (2020), p. 80

¹⁷¹ Keyl (2021), p. 28

¹⁷² Keyl (2021), p. 89

plechtig nooit meer een wc op slot te draaien, door een draaideur te gaan of in een lift te stappen. Ik heb het jaren volgehouden.”¹⁷³

Het opgesloten zijn was de trigger, die de grootmoeder het gevoel gaf weer terug te zijn in de oorlog. Helemaal in paniek doorleefde ze opnieuw een van de gruwelijkste situaties uit haar leven. Uit de laatste regels laat zich trouwens ook afleiden dat deze angst zelfs op haar kleindochter werd overgedragen. Ook Van Weezel blijkt bang te zijn om ergens opgesloten te zitten. Ze lijdt dus onder een afgeleid trauma. Daarbij waren het niet de oorlogsherinneringen van haar oma die ze met de situatie verbond, maar het opgesloten zitten op zich.

Dat dergelijke flashbacks van de eerste generatie ook effecten op de tweede en derde generatie kunnen hebben, blijkt herhaaldelijk in het boek. Ook Van Weezels moeder, van de tweede generatie, is bang voor honden, omdat ze die met razzia's associeert.¹⁷⁴ Vervolgens heeft Van Weezel ook kennissen van de derde generatie die bang zijn voor grote massa's, omdat ze die aan SS'ers doen denken.¹⁷⁵ Een kennis van dezelfde generatie was bovendien helemaal van de slag tijdens 9/11:

“Het was de ergste dag van mijn leven. Ik was ervan overtuigd dat ik dood zou gaan, dat iemand mij persoonlijk iets wilde aandoen. Mijn hele wereld stortte ineen. Ik ben er altijd van doordrongen geweest dat het leven kwetsbaar is, maar op dat moment kwam het wel heel dichtbij. [...] Dus ik vluchtte samen met mijn man naar het huis van mijn ouders in Connecticut, omdat ik hoopte dat niemand ons daar zou kunnen vinden. Ik verwarde mijn angsten voor de feitelijke gebeurtenis met de angst uit verhalen van mijn oma. Ik ben sowieso erg gevoelig voor antisemitisme, ik denk dat ik het ook wel eens zie als het er eigenlijk helemaal niet is. Dus zo'n aanslag maakt dat nog heftiger.”¹⁷⁶

Voor Van Weezels kennis was de terroristische aanval dus hetzelfde als de oorlog. Tijdens deze verschrikkelijke gebeurtenis doorleefde ze in flashbacks de trauma's van haar voorouders die ze overgedragen had gekregen.

7.1.3. Spanning

Hoewel Holocaust-overlevenden het ongelofelijke moesten doorstaan en getekend waren voor hun leven, droegen velen van hen enorme schuldgevoelens met zich mee. Ze voelden zich schuldig, omdat ze zelf overleefd hadden, terwijl zo veel mensen die hun dierbaar

---

¹⁷³ Van Weezel (2015), p. 35

¹⁷⁴ Van Weezel (2015), p. 114

¹⁷⁵ Van Weezel (2015), p. 176

¹⁷⁶ Van Weezel (2015), p. 209

waren nooit uit de oorlog waren teruggekeerd. Daarbij speelde bij overlevenden vaak ook het idee een rol dat ze meer hadden kunnen doen, zoals Kleijwegt over een familielid schrijft: “Al wist hij dondersgoed dat een grote som geld geen garantie was geweest ze [ouders] uit Westerbork weg te krijgen, hij voelde zich nog steeds medeverantwoordelijk voor hun dood.”¹⁷⁷

Ook in “Viktor” komt duidelijk naar voren dat de familie van de protagonist zich enorm schuldig voelde, omdat zij de oorlog wel hadden overleefd:

“Mijn grootouders leden niet alleen aan het schuldgevoel dat zij, anders dan anderen hadden overleefd; zij leden onder het gevoel dat zij ten koste van anderen hadden overleefd, ten koste van mensen die zij in de steek hadden gelaten om het eigen vege lijf te redden. Mijn familie voelde zich medeschuldig aan de dood van de achterblijvers.”¹⁷⁸

Vanwege het feit dat ze in tegenstelling tot anderen overleefd hadden, voelde men zich verplicht te bewijzen dat men het waard was om niet te sterven. Dit uitte zich vaak in een gigantische prestatiedruk. Men wilde laten zien “dat het zin had gehad.” Men voelde “zich verplicht tegenover degenen die er niet meer waren om wat te bereiken, om alles uit het leven te halen.”¹⁷⁹ Deze drang werd vervolgens, ook dat blijkt uit het corpus, overgedragen aan de tweede generatie: “Sonja was ervan overtuigd geraakt dat haar enorme verlies haar juist verplichtte om door te leven en niet op te geven.”¹⁸⁰ Van Weezels vader voelde een vergelijkbare drang:

“Mijn vader is een workaholic, hij heeft wel eens toegegeven dat hij altijd door moet gaan, omdat hij anders gaat nadenken, en nadenken is te pijnlijk. Bovendien voelt hij altijd de drang om aan zijn – inmiddels overleden – moeder te bewijzen dat hij het waard is om trots op te zijn, dat hij minstens even goed is als zijn vermoorde tante en oom.”¹⁸¹

Veel Holocaust-overlevenden en hun kinderen voelden zich mede schuldig aan of voor het lot van het Joodse volk. Vandaar dat men niet durfde zeuren en maar doorging. Presteren en hard werken was voor veel mensen van de eerste en volgende generaties de enige uitweg om de schuldgevoelens te verdringen. Los daarvan staat natuurlijk het feit dat er gewerkt moest worden, zodat het dagelijkse leven na de oorlog weer kon worden opgepakt. Toch had het werk voor veel Holocaust-overlevenden ook wezenlijk andere

---

¹⁷⁷ Kleijwegt (2021), p. 68

¹⁷⁸ Fanto (2020), p. 297

¹⁷⁹ Kleijwegt (2021), p. 121

¹⁸⁰ Kleijwegt (2021), p. 113

¹⁸¹ Van Weezel (2015), p. 11

functies. Werk betekende afleiding, door bezig te zijn hadden de slachtoffers geen tijd om aan de verschrikkingen van de oorlog te denken, waardoor ze sommige harde feiten niet onder ogen hoefden te zien. Bovendien kon de enorme spanning, waaronder ze door de schuldgevoelens leden ietsjes worden verminderd. Voorbeelden voor dit fenomeen vinden we in verschillende teksten, onder andere bij Kleijwegt. In haar “Verdriet en boterkoek” schrijft ze over een familielid die met zijn vrouw en kinderen naar Amerika vertrok en zich daar als hoogleraar voor de rest van zijn leven op werk stortte.¹⁸² Ook voor Kleijwegts moeder betekende werk afleiding en tegelijkertijd een vlucht uit de werkelijkheid, maar ook erkenning: “Werken was vermoedelijk haar meest effectieve medicijn tegen neerslachtigheid, de beste manier om de oorlog op de achtergrond te houden.”¹⁸³

Ook voor Keyls vader was werk van groot belang, zoals ze in “Oorlogsvader” beschrijft. Haar vader kon niet stil zitten, vooral dan niet als er ergens iets ergs was gebeurd. Zo ging hij in 1953 tijdens de watersnood naar Zeeland om te helpen. Hoewel hij daar zijn best deed, had hij niet het gevoel dat hij genoeg had gedaan: “‘Ik heb veel te weinig kunnen doen,’ zegt hij moedeloos.”¹⁸⁴ Deze uiting laat zich volgens mij niet alleen op de watersnood toepassen, maar vooral op de oorlog. Hij voelde zich schuldig omdat hij niet meer mensen kon redden, dat hij door zijn handelen niet meer kon bereiken. Met als gevolg dat hij net zoals veel van zijn generatiegenoten onder een immense spanning leed, die niet eens door werk kon worden verminderd.¹⁸⁵

Uiteraard moest deze spanning hoe dan ook worden afgebouwd. En dat lukte dus lang niet altijd door werk, per slot van rekening was dat maar een poging om het verleden te verdringen. Als het niet meer anders kon, maakten velen daarom gebruik van drugs en alcohol. Bovendien uitte zich de spanning bij velen door agressie en stemmingswisselingen.¹⁸⁶ Als de spanning te groot werd, was een onschuldige vraag, uiting of gebaar vaak al voldoende om iemands stemming totaal te doen omslaan. Een treffend voorbeeld vinden wij bij Fanto:

“‘Mam, ik weet dat er in de oorlog Joden zijn vermoord, maar toch geen Joodse kinderen? Ik bedoel: zij hadden toch niks fout gedaan?’ In één klap ontwaakte mijn moeder uit haar serene gemoedstoestand. Woest staarde ze me

---

¹⁸² Kleijwegt (2021), p. 67

¹⁸³ Kleijwegt (2021), p. 95

¹⁸⁴ Keyl (2021), p. 46

¹⁸⁵ Baer & Frick-Baer (2015), p. 28

¹⁸⁶ Baer & Frick-Baer (2018), p. 28

aan. ‘De volwassenen hadden ook niks fout gedaan’, snauwde ze. Met een ruk trok ze de stekker van de strijkbout uit het stopcontact en vertrok naar beneden.’¹⁸⁷

Een soortgelijke situatie met haar vader schetst ook Keyl in haar boek:

“‘Ik heb in een boek gelezen dat jouw vader en moeder vermoord zijn,’ probeer ik op een dag dat hij goed humeur lijkt te hebben. ‘Ja, en?’ ‘Wat hadden ze dan gedaan?’ ‘Hadden ze maar wat gedaan, ze deden niks. Ze waren jood en ze hebben zich als lammeren naar de slachtbank laten leiden.’ ‘Wat is dat, een jood?’ vroeg ik, want daar had ik nog nooit van gehoord. ‘Ja zoek het uit, hier heb ik geen zin in.’”¹⁸⁸

Beide netgenoemde voorbeelden laten zien hoe snel de stemming kan omslaan. Daarbij uit zich de spanningsafbouw in deze fragmenten voornamelijk door een stille agressie en willen de ondervraagden het liefst zo snel mogelijk van onderwerp veranderen of vluchten. Uiteindelijk doen ze dat dan ook letterlijk door weg te lopen of te zwijgen. Ook bij Kleijwegt zijn soortgelijke situaties herkenbaar, bijvoorbeeld in de volgende scène:

“Haar stemming kon zomaar omslaan. Als ik dan vroeg wat er was, antwoordde ze verbeterd: ‘Laat me maar.’ Ik vermoed dat die stemmingswisselingen met de oorlog te maken hadden, en de keren dat ze dat hardop zei, begrepen we haar.”¹⁸⁹

Soms kon een situatie echter ook helemaal exploderen, zoals in de situatie waarin Kleijwegt over de kinderen van haar neef schrijft:

“[...] hoe dol ze ook op hun vader waren, de meisjes hadden veel last van Jaaps bij vlagen ongecontroleerde woede. Hij stond een keer zomaar buiten hard te schreeuwen en op een ander moment trapte hij van boosheid (het ging altijd over de oorlog) de hele badkamer in elkaar.”¹⁹⁰

Daaruit komt duidelijk naar voren dat sommige Holocaust-overlevenden zo woedend konden worden dat ze zich echt moesten afreageren. Daaronder leden natuurlijk hun kinderen die vaak nauwelijks konden begrijpen waar die immense uitbarstingen precies vandaan kwamen.

Een andere herkenbare situatie voor veel nakomelingen is vervolgens dat ook goedbedoelde gebaren door de eerste generatie vaak niet op prijs werden gesteld en verkeerd worden geïnterpreteerd. Duidelijk wordt dat in een verhaal van een kennis van Van Weezel:

---

¹⁸⁷ Fanto (2020), p. 67

¹⁸⁸ Keyl (2021), p. 17

¹⁸⁹ Kleijwegt (2021), p. 94

¹⁹⁰ Kleijwegt (2021), p. 151

“Ik wilde het perfecte cadeau voor mijn moeder kopen – omdat ik al mijn hele leven mijn best doe om haar gelukkig te maken -, en elke dag zocht ik naar de perfecte reep marsepein, iets waar mijn moeder veel van houdt. Terug in Amerika gaf ik haar het cadeau en het enige wat ze zei was: ‘Dit heb je zeker alleen gekocht zodat ik dikker word dan jij?’”¹⁹¹

Passend hierbij schrijft Kleijwegt dat de oorlog vooral dan weer heftig bij haar moeder terugkeerde, wanneer het eigenlijk juist goed met haar had moeten gaan:

“Netty had gelukkig moeten zijn met haar zoon en een man die mij ook meteen in zijn armen had gesloten. Eindelijk een echt gezin, een veilige haven, maar juist op dat moment drong zich het verdriet van het onverwerkte verleden des te scherper op.”¹⁹²

Juist wanneer de zon scheen, waren veel Holocaust-overlevenden bang voor de wolken. Het was gewoon te mooi om waar te zijn, dus sloeg de stemming snel om. Met andere woorden bewogen zich veel Holocaust-overlevenden in een negatieve spiraal. Hoe zeer ze ook graag gelukkig wilden zijn, ze waren toch altijd gespannen en werden snel weer met de neus op de feiten gedrukt.

7.1.4. Afgevlakte emoties en angst

De angst bleef ook na de oorlog een dagelijkse begeleider van veel Holocaust-overlevenden. Uiteraard werd deze angst onderdrukt en samen met deze angst ook andere gevoelens. Holocaust-overlevenden zijn vaak niet meer in staat emotionele hoogte- of dieptepunten te voelen, schrijven Baer en Frick-Baer terecht.¹⁹³ Uiteraard is het begrijpelijk dat gevoelens worden onderdrukt en uitgeschakeld als ze niet meer kunnen worden verwerkt. Voor veel Holocaust-overlevenden was dit de enige redding om verder door het leven te komen. Maar als uiteindelijk alle emoties onderdrukt worden, is het een probleem. Kleijwegt beschrijft dit fenomeen in verband met een familielid:

“Ze herinnerde zich de keer dat haar vader haar en haar broer tijdens een van die vakanties meenam naar verschillende onderduikadressen, de enige keer dat hij over die periode sprak. Op een van die adressen beschreef hij bijna klinisch, maar in detail het moment dat hij bijna werd gepakt. Hoe hij, doodstil, urenlang in een kleine ruimte tussen twee vloeren had moeten liggen. Wat Andrea het meest verbaasde was dat Eddie die pijnlijke herinnering zo zonder enig gevoel uit de doeken deed, feitelijk, hij legde de situatie duidelijk een precies uit, rationeel, alsof het een wiskundige formule betrof.”¹⁹⁴

---

¹⁹¹ Van Weezel (2015), p. 211

¹⁹² Kleijwegt (2021), p. 96

¹⁹³ Baer & Frick-Baer (2018), p. 34

¹⁹⁴ Kleijwegt (2021), p. 142

En Kleijwegts familielid was waarschijnlijk niet de enige die vragen had. Het is moeilijk te begrijpen dat iemand zo koud en objectief over de meest verschrikkelijke tijd van zijn leven praat. Dat deze afstandelijke houding voor veel Holocaust-overlevenden, zoals gezegd, de redding was geweest, werd veel nakomelingen pas later duidelijk. Vaak werd het verleden ook ‘weggelachen’, deed men zich ook veel sterker voor dan men was. Dit beschrijft Keyl bij haar vader:

“Want al heeft hij zijn opgewekte praatjes, hij doet zich veel sterker voor dan hij in werkelijkheid is. Dat heeft hij nodig om overeind te blijven. Maar onder dat harnas, onder dat masker van de lach is mijn vader altijd de man gebleven die oog in oog met de dood heeft gestaan, als getuige van gruwelpraktijken.”¹⁹⁵

Volgens mij hebben Holocaust-slachtoffers in de oorlog geleerd dat ze alleen kunnen overleven als ze niet laten zien hoe het echt met ze gaat. En zo bleef het ook na de oorlog.

Duidelijk zichtbaar was de angst vooral in het wantrouwen tegenover de buitenwereld dat veel Holocaust-overlevende koesterden. Ze hadden het gevoel steeds op hun hoede te moeten zijn. Per slot van rekening waren ze er door de oorlog aan gewend geraakt dat altijd en overal iets verschrikkelijks kon gebeuren. Holocaust-overlevenden hebben vaak het gevoel niemand te kunnen vertrouwen; iets dat je in vertrouwen aan iemand vertelt is niet meer veilig, schrijft Keyl.¹⁹⁶ Deze scepsis belastte ook de volgende generaties. Kleijwegt schrijft in dit verband:

“Op je hoede zijn, extra goed luisteren naar wat anderen zeggen, opschrikken als het woord ‘Jood’ in een conversatie valt, even luisteren in welke context het wordt gebruikt, is ook bij mij een tweede natuur geworden. Ik kan er niets aan doen, het gaat vanzelf. [...] Die waakzaamheid heeft mijn moeder erin geramd.”¹⁹⁷

Zelfs de derde generatie heeft daar soms nog last van, zoals een kennis in het boek van Van Weezel tot uitdrukking brengt: “Ik heb inmiddels veel therapie gehad en voel me nu hartstikke goed, maar vroeger was ik er angstig en had ik veel last van het gevoel dat gevaar altijd op de loer ligt.”¹⁹⁸

Veel Holocaust-overlevenden taxeren anderen ook anders. Als ze iemand leren kennen, vragen ze zich eerst af, of ze bij die persoon ook zouden kunnen schuilen. Wat dit betreft lezen wij bij Kleijwegt in verband met de moeder het volgende:

---

¹⁹⁵ Keyl (2021), p. 149

¹⁹⁶ Keyl (2021), p. 78

¹⁹⁷ Kleijwegt (2021), p. 156

¹⁹⁸ Van Weezel (2015), p. 207

“Ze taxeerde snel als ze nieuwe mensen ontmoette, ze zette haar voelsprietten uit om te beoordelen of ze te vertrouwen waren. Haar grootste compliment, dat maar voor weinigen was weggelegd, was dat ze bij hem of haar zou kunnen onderduiken.”¹⁹⁹

Al dan niet kunnen onderduiken was dus het criterium. Een ook dit blijkt niet zonder gevolgen voor de volgende generatie, zoals we bij Van Weezel in verband met haar moeder lezen:

“Een van de dingen die ik ook uit mijn jeugd heb meegekregen, simpelweg door op te groeien in een door de oorlog getroffen gezin, is dat rare automatisme dat je als je iemand leert kennen altijd nadenkt, intuïtief bijna, of dit een persoon is bij wie je zou kunnen onderduiken of niet. Bij al mijn vrienden zou dat zeker kunnen. Dat is denk ik het criterium voor of ik met iemand bevriend kan zijn.”²⁰⁰

De verschrikkingen van de oorlog hebben er ook voor gezorgd dat veel overlevenden van de Shoah hun Joodse identiteit bleven verbergen. Dat laat maar al te goed zien dat de antisemitische propaganda zijn werk had gedaan en de stereotypering van Joden zelfs door de Joodse bevolking zelf werd geloofd. Men bleek ervan overtuigd dat men echt anders was dan de rest van de maatschappij en dat er iets niet klopte.²⁰¹ Daarom probeerde men niet op te vallen, in de massa te verdwijnen, niet als ‘anders’ te worden herkend. Veel Holocaust-slachtoffers streefden ernaar niet meer dan een gewoon puzzelstukje te zijn in de Nederlandse maatschappij. Men deed dus in eerste instantie zijn best om goede Nederlanders te worden.²⁰² De Joodse achtergrond werd verstopt, je zou zelfs kunnen zeggen, verdrongen. Dat onderstreept ook Fanto in haar roman: “Niet dat onze familie Joods deed trouwens – bewaar me zeg! Onze familie mocht dan Joods zijn, maar dat merkte je nergens aan.”²⁰³ Sommige kinderen van Holocaust-slachtoffers hadden zelfs lang niet door dat ze Joods waren. In dit verband schrijft Kleijwegt:

“Mijn klasgenootje en beste vriendinnetje Tasha hoorde pas in haar puberteit dat haar moeder Joods was. Haar moeder had dat het liefst willen verzwijgen, maar het lukte haar niet om dat vol te houden en Tasha en ik voelden ons door deze nieuwe werkelijkheid nog hechter dan we al waren.”²⁰⁴

Passend hierbij wordt in de onderzochte teksten ook op het feit gewezen dat de eerste generatie een grote afkeer voelde tegen Joden die niet assimileerden en ‘Joods-deden’.

---

¹⁹⁹ Kleijwegt (2021), p. 137

²⁰⁰ Van Weezel (2015), p. 122

²⁰¹ Interview Judith Fanto (2021)

²⁰² Interview Judith Fanto (2021)

²⁰³ Fanto (2020), p. 17

²⁰⁴ Kleijwegt (2021), p. 85

Zo ook de familie van Fantos hoofdpersonage die een hekel had als zich Joden “te luidruchtig, te beweeglijk, te onbesuisd, te direct, te onrustig, te aanwezig” gedroegen.²⁰⁵ Dat verduidelijkt ook volgende scène uit Fantos roman, waarin moeder en dochter een bed willen kopen, maar de verkoper volgens de moeder te Joods doet:

“‘Wat deed hij fout?’ vroeg ik. Als ik niet op de tegelranden stapte zou mijn moeder straks weer normaal zijn. ‘Ach,’ zei ze met bevende stem, ‘dat Joodse vóórkomen alleen al. Die gladde verkooppraatjes. En dan die gênante kruiperigheid... Die man is niet alleen Joods, hij... hij...’ Ze haalde diep adem en barstte uit: ‘Hij dóét Joods!’”²⁰⁶

De moeder van het hoofdpersonage Geertje/Judith heeft de oorlog als klein kind meegemaakt en werd door haar ouders gesensibiliseerd wat Joods-zijn betreft. Uit het citaat blijkt dat Joods-zijn op zich niet eens zo erg was, zo was het nu eenmaal en daar was niets aan te doen. Maar zich Joods gedragen was te veel van het goede, dat kon echt niet. Deze afkeer van de Joden tegen hun eigen Joods-zijn is volgens Kleijwegt ook een teken van angst. Holocaust-slachtoffers voeden hun kinderen geassimileerd op, omdat ze bang zijn voor een nieuwe antisemitische golf.²⁰⁷

Hoewel de assimilatie niet altijd het gewenste effect opleverde, lukte ze vaak toch redelijk goed. Soms zelfs zo goed dat voor de tweede generatie een nieuw probleem kan opduiken. Dit blijkt uit het boek van Fanto. Uiteindelijk blijkt het hoofdpersonage Geertje/Judith voor de buitenwereld en de Israëlitisch Kerkgenootschap niet meer als Jodin herkenbaar te zijn. Toen ze besloot om lid te worden van de NIG (Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap) moest ze daarom eerst bewijzen dat ze wél Joods was. Een heel andere uitdaging dat die van haar voorouders. Voor hen was het van levensbelang om te bewijzen dat ze juist niet Joods waren. Tijdens het toelatingsgesprek bij de NIG moet ook Geertjes/Judiths moeder de rabbijn overtuigen dat zij en haar dochter Joods zijn. Dat doet ze uiteindelijk met een kracht die men van een vertegenwoordiger van de eerste generatie niet zo snel zou verwachten:

“Jarenlang zijn mijn familieleden tegen wil en dank als Joods bestempeld. Joden zijn immers uitsluitend Joods als iemand anders beweert dat ze Joods zijn. Op de dag dat ik word vervolgd: dán zal ik Joods zijn – of u en ik dat willen of niet!”²⁰⁸

---

²⁰⁵ Fanto (2020), p. 84

²⁰⁶ Fanto (2020), p. 30

²⁰⁷ Kleijwegt (2021), p. 134

²⁰⁸ Fanto (2020), p. 141

De laatste zin maakt pijnlijk duidelijk dat het assimileren, als het puntje bij het paaltje kwam, niet veel zin had. De moeder doorbreekt de schijnwereld, verlaat de veilige ruimte, waarin ze zich heeft verstopt. Ze kiest voor het Joods-zijn als er gevaar dreigt. Dit laatste wordt in het boek van Fanto mooi beschreven:

“Mam, als je zegt dat jij je Joods voelt op momenten dat je in gevaar bent...’ Ik slikte en wierp een blik opzij, maar mijn moeder zag er tamelijk kalm uit. ‘Is dat dan bijvoorbeeld ook als je bijna wordt aangereden door een auto? Of als je in een onweersbui een open veld moet oversteken?’ ‘Ja,’ zei ze zonder aarzeling, ‘ook dan. In het eerste geval omdat ik het vage gevoel heb dat het me toekomt, in het tweede omdat ik vermoed dat ik het aantrek.’”²⁰⁹

Het fragment maakt duidelijk dat veel Holocaust-overlevenden en hun families zich toch anders voelden dan anderen en juist daardoor Joods. In situaties waar ze zich bedreigd voelen, kwamen de verschrikkelijke herinneringen van de oorlog weer naar boven en daarmee ook het besef dat ze kwetsbaar waren.

7.2. Doorbreken van de ‘stille oorlog’

Zoals al in het voorafgaande hoofdstuk is gebleken, hebben veel mensen van de tweede generatie last van de trauma’s van de eerste generatie, zonder het trauma zelf meegemaakt te hebben. Ze lijden dus onder afgeleide trauma’s, trauma’s die door hun ouders in vorm van een grote stilte en leegte werden doorgegeven. Deze leegte ontstond, zoals gezegd, bij de vertegenwoordigers van de eerste generatie voornamelijk door het feit dat ze geen woorden hadden om het ondraaglijke te verwoorden, niet voldoende konden rouwen en pijn voelden die ze zonder troost moesten dragen.²¹⁰ Voor de tweede generatie was deze leegte een groot mysterie. De kinderen van slachtoffers van de Holocaust hadden het gevoel dat er iets in hun leven ontbrak. De pogingen om deze leegte te vullen, waren meestal tevergeefs. Het zwijgen van de ouders bleef pijn doen. In de onderzochte literatuur wordt dit allemaal beschreven; niet in de laatste plaats door het beschrijven van de (doorgegeven) gevolgen van het trauma, een ruimte geschapen waarin ook de lezer met deze stilte geconfronteerd en uitgenodigd wordt om dat wat werd verzwegen zelf onder woorden te brengen.

---

²⁰⁹ Fanto (2020), p. 142, 143

²¹⁰ Baer & Frick-Baer (2018), p. 46

7.2.1. Bindingsstoornis en parenting

Het afstandelijke gedrag en het zwijgen van de eerste generatie veroorzaakten bij de leden van de tweede generatie een grote onzekerheid. Laatstgenoemde voelden aan dat er iets was, iets wat hun ouders constant bezig hield en hen tegelijkertijd altijd op afstand hield. Dit ‘iets’ werd als grote leegte ervaren. Onder de emotionele afwezigheid van haar moeder leed ook Kleijwegt, zoals ze in “Verdriet en boterkoek” schrijft. Daarbij merkt ze op dat ondanks het feit dat haar ouders niet over de oorlog praatten, zij de spanning en mentale afwezigheid van haar moeder als kind wel kon aanvoelen.²¹¹ Het gevolg van de confrontatie met de emotionele leegte was onder andere het gevoel dat men zijn ouders niet eens kende. Door het ondoordringbare en onuitgesproken geheim bleven de ouders vreemden.²¹² Niet verbazingwekkend dat de binding tussen ouders en kinderen verstoord was.

Voorwaarde voor een gezonde binding tussen ouders en kinderen zijn interactie en reflectie, aldus Baer en Frick-Baer.²¹³ De door de oorlog getraumatiseerde ouders hadden echter maar een beperkte toegang tot hun eigen emoties en konden de behoeftes van hun kinderen daarom vaak niet voldoende reflecteren. Ze hadden met andere woorden moeite om de emoties van hun kinderen en hun eigen emoties te spiegelen, waardoor de kinderen geen wederzijdse interesse ervoeren en zich alleen gelaten voelden. Tevergeefs proberen de vertegenwoordigers van de tweede generatie een binding aan te gaan, tevergeefs hopen ze op warmte en liefde, zoals Keyl bij haar vader:

“Al die emoties heb je weggeschoven achter een ondoordringbaar pantser. Ik wilde zo graag dat je me lief vond, maar dat vond je nooit. Ik was lastig, ik had een grote bek, ik wist alles altijd beter. Maar kon jij als volwassene dan niet zien dat ik als kind schreeuwde om jouw liefde? Nee. Er was geen gevoel meer, denk ik. Dat was allemaal dood gemaakt.”²¹⁴

Keyl benadrukt dat haar vader geen gevoel meer had. Volgens mij was de afwezigheid van gevoelens, zoals al in eerdere hoofdstukken aan bod kwam, voor de eerste generatie van groot belang om te kunnen overleven. Er was gewoonweg geen plek voor emoties, ze moesten door en dat kon beter als ze niets voelden. Daaronder leden niet in laatste instantie de kinderen van de slachtoffers die door de onderdrukte gevoelens vaak niet de

---

²¹¹ Kleijwegt (2021), p. 96

²¹² Baer & Frick-Baer (2018), p. 49

²¹³ Baer & Frick-Baer (2018), p. 54

²¹⁴ Keyl (2021), p. 99

warmte en aandacht kregen die ze zo hard nodig hadden. Integendeel, vaak moesten zij omgekeerd de nodige warmte en liefde scheppen die ze plaatsvervangend aan hun ouders moesten geven.

In veel gezinnen van de tweede generatie waren de rollen van ouders en kinderen dus omgedraaid. Ouders waren niet alleen afhankelijk van de zorg van hun kinderen, de kinderen moesten hun ouders ook dat bieden, wat ze zelf niet konden krijgen. Dit wordt ook in de onderzochte literatuur ter sprake gebracht. In het boek van Fanto wordt bijvoorbeeld beschreven dat de ouders van het hoofdpersonage nooit echt volwassen konden worden, waardoor Geertje/Judith dit moest compenseren.²¹⁵

De kinderen van de Holocaust-overlevenden moesten vervolgens nieuw leven brengen. Kleijwegt beschrijft dit zeer mooi in haar boek:

“Ze had me bewust laten komen, zei ze, ze wilde zo graag een kind. Iets van haarzelf, een levend wezen dat het verdriet om haar vermoorde, verloren familie wellicht zou kunnen verzachten. [...] Nieuw leven bracht hoop, nieuw leven bracht troost.”²¹⁶

Dat de ouders troost bij hun kinderen zochten in plaats van omgekeerd, was fataal. Zo konden de kinderen niet op steun van hun ouders rekenen om de wereld te ontdekken, maar moesten omgekeerd de ouders helpen door het leven te gaan. Dat blijkt ook uit de tekst van Kleijwegt die beschrijft dat haar moeder bij haar geborgenheid zocht in plaats van andersom.²¹⁷

In zo'n situatie is er geen plaats om over eigen problemen te spreken, moet men maar proberen de problemen zelf op te lossen, in ieder geval niet een last te zijn voor de ouders. Soms gaat dat zelfs zo ver, dat men probeert situaties te regelen die eigenlijk de ouders zouden moeten regelen. Dit lezen wij ook bij Keyl die voor haar moeder opkwam, omdat die door haar man gekleineerd werd:

“Pap, ik ben het zo zat met jou, jij met je grote bek steeds tegen mamma, wie denk je eigenlijk wel niet die je bent met dat waardeloze bedrijfje van je?’ vaar ik plotseling tegen hem uit na alle moed bij elkaar geraapt te hebben. Hij kijkt me even verward aan. Nog nooit heeft iemand iets tegen zijn scheldpartijen ingebracht. En nu ineens staat zijn oudste dochter tegen hem op? Hij haalt uit en slaat me zo hard dat ik met m'n knieën op de kokosmat land.”²¹⁸

---

²¹⁵ Fanto (2020), p. 186

²¹⁶ Kleijwegt (2021), p. 74, 75

²¹⁷ Kleijwegt (2021), p. 124

²¹⁸ Keyl (2021), p. 73

Keyl fungeert als bemiddelaar tussen haar ouders, hoewel haar moeder haar eigenlijk had moeten beschermen. Daartoe was ze echter niet in staat. Keyl kan niet anders dan die taak overnemen en te proberen haar moeder te beschermen. Dat ze door haar vader achteraf werd geslagen, bleef uiteraard niet onopgemerkt. Vanzelfsprekend werd ze op school gevraagd, wat er met haar wang was gebeurd. En wat dan gebeurt is ook typisch: Hoewel Keyl boos is op haar vader, neemt ze hem toch in bescherming en verklapt niets. Het zwijgen gaat door.

Ook bij Kleijwegt wordt een vergelijkbare situatie beschreven. Ook zij voelt zich verantwoordelijk om na de scheiding van haar ouders haar moeder op te vangen:

Deze “deed zich sterk voor, maar was in die tijd redelijk wanhopig en zocht steun bij mij, haar dochter, ze vond me zo verstandig, zei ze, zonder te begrijpen dat ik misschien iets te jong was voor de rol van adviseur. Ik had met mijn moeder te doen, maar was er in de loop der tijd een wederzijdse afhankelijkheid ontstaan die benauwend was. Zij claimde me wanneer het haar uitkwam en deelde details uit haar leven die ik, als dochter, liever niet wilde weten. Mijn moeder was onvoorwaardelijk in haar liefde, maar haar onvermogen om mij genoeg ruimte te geven werkte verlamdend, dus ter bescherming van mijn geestelijk welzijn moest ik afstand nemen.”²¹⁹

Kleijwegt toont dus dat zij, net als veel andere nakomelingen van Holocaust-slachtoffers, nauwelijks ruimte voor haar eigen leven had. De nakomelingen van de slachtoffers van de Holocaust konden ook nooit echt pubers zijn en zich zelf ontplooiën. Hun getraumatiseerde ouders claimden onbewust al hun tijd en aandacht. Bovendien moesten ze enerzijds op alle mogelijke en onmogelijke manieren proberen te achterhalen hoe hun ouders in elkaar zaten en tegelijkertijd loyaal en begripvol zijn.²²⁰

7.2.2. Taboeonderwerpen en verwijten

De meeste onderwerpen rondom de oorlog waren een groot taboe, waar niet over mocht worden gesproken. Voor de tweede generatie was dat tamelijk moeilijk, omdat ze zich niet compleet voelden en moesten proberen de enorme leegte met antwoorden te vullen die ze van de eerste generatie niet kregen. Hierbij passend schrijft Fanto in “Viktor” dat van de kinderen van Geertjes/Judiths familie werd verwacht dat ze met weinig informatie de complexe familiecode zouden kennen.²²¹ Navenant werd van de tweede generatie verwacht dat ze over sommige dingen niet praatten, hoewel hun nooit werd verteld

---

²¹⁹ Kleijwegt (2021), p. 123

²²⁰ Kleijwegt (2021), p. 199

²²¹ Fanto (2020), p. 37

waarom bepaalde onderwerpen zo gevoelig waren en waar het precies over ging. “Mijn familie hanteert een compleet wetboek vol regels en taboes – een eenieder wordt geacht de wet te kennen. Daar heb ik dan ook achttien jaar over gedaan,” zegt het hoofdpersonage uit Fantos boek.²²²

Uiteraard vermeed de eerste generatie alle gespreksonderwerpen die aan de oorlog deden denken. Deze fixatie op ‘de oorlog’ leidde ertoe dat ook onderwerpen die eigenlijk niets met de oorlog te maken hadden, vermeden werden.²²³ Dit maakte de zaak voor de volgende generatie niet makkelijker. Ook het hoofdpersonage bij Fanto moet zich voortdurend met al haar zintuigen aan de sfeer en stemmingen thuis aanpassen en voortdurend proberen te achterhalen wat wel en wat niet van haar wordt verwacht.²²⁴ Dit was een loden last, men moest rekening houden met iets wat men niet kende, waarover men hooguit kon speculeren.

Uiteraard kon niet alles altijd haarfijn door de nakomelingen van Holocaust-slachtoffer worden aangevoeld. Soms leken dingen vrij onschuldig terwijl ze voor de ouders een zware last waren. Op zo’n moment worden taboes doorbroken. Dit zien wij ook bij Fanto. Haar hoofdpersonage wil op een zeker moment meer over haar naam te weten komen en beschrijft, zonder slechte bedoeling, in dit kader haar vader als Jood. Deze reageert tamelijk boos:

“Geërgerd keek mijn vader me aan. Ik had hem voor Joods uitgemaakt en dat gold in onze familie als een directe belediging. [Vader:] ‘Je weet heel goed dat er niet zoiets bestaat als ‘de’ Joden. Dat soort generalisatie verwacht ik niet van jou.’”²²⁵

Nakomelingen van de Holocaust-overlevenden stellen vaak gewoon uit nieuwsgierigheid een eigenlijk onschuldige vraag, die door de eerste generatie als overtreding van onuitgesproken taboes wordt waargenomen. Uiteraard wordt zo’n vraag soms bewust gesteld. Soms verzamelen nakomelingen al hun moed om toch de vraag der vragen te stellen, niet alleen in de hoop zo de stilte en leegte te vullen, maar ook om de pijn van de ouders te verzachten. Het effect was vaak omgekeerd. Doordat de taboes door hun kinderen werden doorbroken, waren de getraumatiseerden ook hun schuilplek kwijt en voelden zich kwetsbaar. De kinderen kregen wederom verwijten, hoewel ze vaak geen

---

²²² Fanto (2020), p. 86

²²³ Baer & Frick-Baer (2015), p. 31

²²⁴ Interview Judith Fanto (2021)

²²⁵ Fanto (2020), p. 69

flauw idee hadden waarom. Dat moest ook Keyl aan eigen lijf ervaren, zoals ze in “Oorlogsvader” beschrijft. Keyls Joodse vader werd boos toen ze gewoon uit interesse vroeg wat Joods betekende. Omdat ze daar geen antwoord op kreeg, ging ze naar haar moeder die het uitlegde: “Kind, je vader is joods;” zei ze. ‘Dat is een soort godsdienst, maar in de oorlog hielden ze niet zo van joden. Dus wees verstandig en praat er niet over.’”²²⁶ Dit advies is Keyl, naar eigen zeggen, veertig jaar gevolgd.²²⁷

In de hoop achter het geheim van de eerste generatie te komen, hielden zich velen van de tweede generatie intensief bezig met de Tweede Wereldoorlog. Ze gingen zelf op speurtocht, wat door de eerste generatie wederom niet echt werd gewaardeerd. Ze werden woedend omdat de kinderen het onderwerp niet konden laten rusten. Tegelijkertijd voelden ze zich ook schuldig dat ze de oorlog niet van hun kinderen af konden houden, zoals Kleijwegt schrijft:

“Eddi hield van zijn dochter, tegelijk beschouwde hij Andrea als een kwetsbaar meisje ‘gemaakt van glas.’ Haar in zijn ogen overdreven betrokkenheid bij zijn historie deed hem verdriet, vertelde Andrea. ‘Eigenlijk vond hij het verschrikkelijk dat ik me er zo in verdiepte, hij voelde zich schuldig. Het laatste wat hij wilde was mij belasten.’”²²⁸

Anderzijds zijn er ook ouders die – als ze dan al iets zeggen – over niets anders praten dan over de oorlog. Meestal echter zonder emoties en gevoel. Daar konden sommige leden van de tweede generatie niet tegen. Toch voelde zich de tweede generatie vaak op latere leeftijd schuldig dat ze toen niet naar de verhalen van hun ouders hebben geluisterd. Dat ze toen zo’n enorme afschuw tegen dit onderwerp hadden ontwikkeld en gesprekken over de oorlog zo goed mogelijk uit de weg gingen. Keyl schrijft daarbij als volgt:

“Weet je, ik ben ongelooflijk trots op je. En tegelijkertijd bekruipt mij een schuldgevoel als ik denk aan al die keren dat ik er als kind zo’n bloedhekel aan had als je tijdens een verjaardag weer over ‘het kamp’ ging beginnen. Maar pap, met wat jij hebt meegemaakt... je hebt veel te weinig over het kamp gepraat. Je hebt het allemaal op lopen vreten en af en toe ontplofte je. Dan ging je woedend tekeer, of je kreeg aan astma-aanval. Benauwdheid, ademnood, lucht tekort, logisch als je zo verstikt bent geweest. En ik, als schoolkind dacht: ‘O nee, daar begint hij weer met zijn afschuwelijke oorlog. Gun mij m’n mokkagebakje man en houd je mond. Zit de sfeer hier niet zo te versjteren.’”²²⁹

---

²²⁶ Keyl (2021), p. 17

²²⁷ Keyl (2021), p.17

²²⁸ Kleijwegt (2021), p. 144

²²⁹ Keyl (2021), p. 160

In andere gevallen hebben Holocaust-overlevenden de oorlog dermate verdrongen dat hun kinderen plaatsvervangend hun verdriet moeten leven en hun schuldgevoelens dragen: “Dat begraven is juist waar ik niet tegen kan; ik ben plaatsvervangend verdrietig omdat zij dat niet zijn. Of niet tonen. Deden zij dat wél, dan had ik die noodzaak niet gevoeld,” zo Fanto’s hoofdpersoonage.²³⁰

7.2.3. Minderwaardigheidsgevoelens

Veel nakomelingen van Holocaust-slachtoffers wachtten tevergeefs op lovende woorden van hun ouders. Om uiteindelijk toch nog een glimp van herkenning van de ouders te krijgen, doen ze alles wat van hen wordt verwacht. Ze geven zich over aan de enorme prestatiedruk die hun door de ouders wordt opgelegd. Bij Van Weezels vader is dat overduidelijk. Hij leed erg onder de hoge verwachtingspatronen van zijn ouders:

“Ik ben nooit echt relaxed, stel mezelf altijd vragen: loopt alles wel goed? Kan ik niet meer doen dan ik tot nu toe gedaan heb? Dat maakt gejaagd en onrustig. Het betekent dat je nooit ontspannen kan zijn, ook niet op vakantie, ook niet in het weekend. Nooit. Het moet perfect zijn, het moet compleet zijn, anders is het niet goed genoeg. [...] Ik had meer moeten bereiken voor mijn ouders.”²³¹

Er werd dus hard gewerkt om de ouders gelukkig te maken. Uiteraard konden de verwachtingen niet altijd worden vervuld, zodat men uiteindelijk toch weer tevergeefs op lof wachtte. Sterker nog, soms waren de ouders zelfs teleugesteld, waardoor het zelfvertrouwen van de tweede generatie nog meer werd beschadigd. Het gevolg daarvan waren faalangst en minderwaardigheidsgevoelens. Ondanks de negatieve spiraalbeweging bleven de kinderen hun best doen om te excelleren.

Voor de hoge verwachtingen die Holocaust-overlevenden aan de nakomelingen hadden, is volgens mij nog een andere verklaring. De vele familieleden die de oorlog niet hadden overleefd, werden vaak geromantiseerd. Voor de tweede generatie betekende dit dat ze net zo goed moesten zijn als de dode familieleden, die niet alleen voorbeeld waren, maar wiens leven als het ware ook ‘voorbeeldig’ moest worden voortgezet. Tekenend in dit verband is de volgende passage:

“In ons leven speelden de dode familieleden een even bescheiden als belangwekkende rol. Aan de ene kant vormden zij als gestileerde figuranten slechts het tweedimensionale decor om ons, de nog levende familieleden, als

---

²³⁰ Fanto (2020), p. 254

²³¹ Van Weezel (2015), p. 137

personages scherper te kunnen uitlichten. Tegelijkertijd fungeerde elk van de doden met zijn specifieke, bejubelde eigenschappen en talenten als Absolute Standaard Voor Juist Leven.”²³²

En alsof dit nog niet erg genoeg was, werden veel mensen van de tweede generatie ook gepest. Gezien de enorme minderwaardigheidsgevoelens waar deze generatie aan leed, werd de impact van dit pesten gerelativeerd. Het was niet zo erg, lezen we bij Keyl: “Dat is dus redelijk goed afgelopen. Nu kan ik naar huis.”²³³ Meestal durfden de kinderen thuis niet eens vertellen dat ze werden gepest. Per slot van rekening voelden ze dat hun ouders grotere problemen hadden en ze hen daarom niet met hun eigen ‘kleine’ problemen mochten belasten. Ze trokken zich dus liever terug en probeerden alles zelf op te lossen.

Bij Keyl bleef het niet bij pesten. Ze wordt zelfs door haar meester aangerand. En de reactie is weer sprekend: Ze vindt het niet zo erg, omdat ze eindelijk de aandacht krijgt die ze bij haar vader tevergeefs heeft gezocht:

“Ik laat het over mij heen komen, eigenlijk voel ik mij er heel goed bij. Want ik weet zeker dat hij de enige is die mij zal beschermen, die mij voor mij opkomt en die mij leuk vindt, die mij in zekere zin zelfs aanbidt. Hij fluistert in m’n oor hoe geweldig hij me vindt en hoe belangrijk ik voor hem ben. En ik denk voor het eerst: ‘Dan ben ik toch ergens goed voor.’”²³⁴

Dit vreselijke besluit is het resultaat van een enorm minderwaardigheidscomplex. Pas door het misbruik heeft ze het gevoel dat ze er mag zijn:

“Op straat vinden ze me niks, de buurt vindt me niks, m’n vader vindt me niks... Toe maar, wat kan mij het schelen. Als ik maar aardig gevonden word. Ik voel feilloos aan dat dit niet hoort, maar dit, iemand die de moeite neemt om aandacht aan mij te besteden, het is een totaal nieuwe ervaring. Het geeft me het heerlijke gevoel dat ik er toch mag zijn.”²³⁵

7.2.4. Pijn en angst van ouders dragen

Uit de onderzochte literatuur blijkt dat kinderen van Holocaust-slachtoffers in de regel op twee verschillende manieren werden opgevoed. Aan de ene kant waren er kinderen die heel afstandelijk en streng opgevoed werden en aan de andere kant waren er kinderen die door hun helicopter-ouders overbeschermd werden. Naast de grote wens om hun kinderen te beschermen, hadden beide opvoedingsstijlen als doel de volgende generatie voor te bereiden op een mogelijke nieuwe oorlog. Wat de eerste generatie zich echter niet

---

²³² Fanto (2020), p. 14

²³³ Keyl (2021), p. 25

²³⁴ Keyl (2021), p. 75

²³⁵ Keyl (2021), p. 55

realiseerde was dat ze door deze opvoedingsmethoden hun eigen pijn en angst aan de kinderen overdroegen die deze dan plaatsvervangend voor de ouders moesten verwerken.

In de onderzochte teksten vinden we tal van voorbeelden voor dit fenomeen. Keyls vader kan tot de eerstgenoemde groep worden gerekend en was, zoals Keyl in haar boek schrijft, nogal afstandelijk. Hij heeft zijn kinderen letterlijk voorbereid op een nieuwe oorlog:

“Mijn vader was zich, ruim tien jaar na de Tweede Wereldoorlog, keihard aan het voorbereiden op een nieuwe oorlog. En zijn kinderen moesten daar ook klaar voor zijn. Ik werd nooit door hem geknuffeld of zo. Er werd alleen maar op me gescholden.”²³⁶

Dat ging zelfs zo ver dat Keyls vader haar als kind ooit eens samen met haar zusje mee nam om te kamperen. Het uitje was echter tegelijkertijd bedoeld als een bootcamp:

“Mijn vader commandeert: ‘Nu nemen jullie een handje zand en daar maak je de borden mee schoon. [...] Zo deden wij dat daar. Jullie moeten leren wat het is om te overleven in moeilijke omstandigheden. Niet dat watjesgedoe van je moeder, daar kom je de oorlog niet mee door! Schiet op, schoonmaken, die handel!’ [...] Als we gaan slapen blijkt mijn vader geen luchtbedden te hebben meegenomen. Die zijn volgens hem nergens voor nodig. ‘Jullie moeten leren wat het is om op de grond te slapen, in de oorlog heb je ook geen luchtbed.’ [...] Ik had nog liever dood dan om z’n genade te smeken. Ik slaap dus buiten, op de harde grond, het is die nacht zes graden.”²³⁷

Keyls vader was dus enorm bang voor dreigend gevaar en hij wilde zijn kinderen hard en sterk maken. Hij wilde gewoon dat zij in moeilijke situaties overeind zouden kunnen blijven. Dat deze strenge opvoeding zijn kinderen echter meer schade dan waarde bracht en meer met zijn eigen angsten te maken had dan met de realiteit kon hij niet zien.

Een vergelijkbare situatie illustreert Kleijwegt. Zij vertelt dat zij en haar broertje van kleins af aan door hun ouders met de serie “De Bezetting”, gebaseerd op het gelijknamige boek van Loe de Jong, geconfronteerd werden:

“Martijn en ik, toen vijf en negen jaar oud, moesten daar verplicht naar kijken. Bij iedere aflevering werden we op twee kleine stoeltjes voor de televisie gezet, we begrepen nauwelijks waar het over ging, maar hoorden onze ouders die achter ons zaten zachtjes huilen. Hun verdriet en onmacht zo van nabij te voelen was niet prettig, vooral omdat je als kind niet goed begrijpt waarom uitzendingen hen zo aangrepen.”²³⁸

---

²³⁶ Keyl (2021), p. 79

²³⁷ Keyl (2021), p. 82

²³⁸ Kleijwegt (2021), p. 94, 95

Het spreekt natuurlijk voor zich dat kinderen deze verschrikkelijke beelden niet konden plaatsnemen. De serie was ook niet bedoeld voor kinderen. Hierbij rijst de vraag op waarom de kinderen van hun ouders, die ze juist wilden beschermen, daarnaar moesten kijken. Het antwoord is volgens mij dat de ouders de pijn niet alleen konden dragen. Doordat samen met de kinderen ernaar te kijken, hoopten ze de pijn te verdelen. En omdat de ouders zelf niet konden spreken, moest dit plaatsvervangend een serie op tv doen.

En nu naar de tweede groep, de kinderen van helicopter-ouders. Deze ouders probeerden op alle mogelijke en onmogelijke manieren pijn te vermijden. Met als gevolg dat de kinderen erg angstig werden en nauwelijks iets durfden. Een mooi voorbeeld is de moeder van Van Weezel (tweede generatie):

“Ik was een slim meisje, maar ook verschrikkelijk bang van alles en motorisch heel onhandig. Ik vond de driewieler nog wel leuk, maar de step al veel te gevaarlijk. [...] Bij fietsen was ik bang dat ik zou vallen en bij zwemmen vreesde ik dat er water in mijn gezicht kwam en dat ik zou stikken of verdrinken. [...] Dat is een angst die onbewust werd overgebracht. Mijn moeder hield me altijd vast aan mijn handje, vond het niet goed als ik alleen liep, omdat er dan iets met me zou kunnen gebeuren.”²³⁹

Precies deze angst (en haar ‘onbekende’ oorzaak) werd vaak ook aan de kinderen van de derde generatie overgedragen. Ook dit zien wij bij Van Weezel:

“Mijn moeder en ik zijn altijd twee handen op één buik geweest. Al vanaf dat ik heel jong was hing ik aan haar, misschien wel te veel. Ik was bang voor de wereld en had het idee dat ik alleen bij haar veilig was, dat zij me tegen alles zou kunnen beschermen. Tegelijkertijd werd ik extra angstig juist doordat ik nooit op mijn bek durfde te gaan. [...] De angstigheid heb ik dus van mijn moeder. En de overbeschermdheid die ze zelf soms lastig vond heeft ze per ongeluk ook op mij toegepast. Net als haar ouders uit liefde denk ik, met de wens om alle pijn en alle verdrietjes van haar kind weg te nemen, haar kind te beschermen tegen een boze en enge buitenwereld”²⁴⁰

7.2.5. Worstelen met de identiteit

Nakomelingen van Holocaust-slachtoffers, vooral de tweede generatie, kregen vaak van kleins af aan op het hart gedrukt dat ze niet Joods waren. Te groot was de angst van de ouders voor antisemitisme en een mogelijke nieuwe oorlog. Ze wilden hun kinderen beschermen en deden er vaak alles aan om hun Joods-zijn te weerleggen. “Om met mijn moeder te beginnen,” vermeldt Kleijwegt,

---

²³⁹ Van Weezel (2015), p. 113, 114

²⁴⁰ Van Weezel (2015), p. 113, 115

“Ze had ons er herhaaldelijk en met klem op hebben gewezen dat we niet Joods waren. We waren niet Joods [...] omdat we niet volgens de Joodse wetten leefden, we vierden Kerstmis en geen Chanoeka, we deden aan Pasen en niet aan Pesach.”²⁴¹

Ook Kleijwegs neef Jaap was van mening dat zijn kinderen niet Joods waren, immers liep de Joodse lijn namelijk via de moeder, die in dit geval niet Joods was en niet via hem, die wel Joods was.²⁴² De vraag of iemand volgens de wet nu echt Joods was of niet is ook een wederkerend onderwerp in Keyls familiechroniek: “Want nee, voor de joden ben ik niet joods. Dan moet je moeder namelijk joods zijn. [...] Ik ben dus, wat ze zo verschrikkelijk noemen, een ‘vaderjood’.”²⁴³

Vaak kregen kinderen van de eerste generatie ook het advies dat ze hun Joodse bloed beter konden verdunnen om makkelijker te kunnen schuilen in de massa.²⁴⁴ Iets waar veel nakomelingen gehoor aan gaven en vervolgens met niet-Joodse partners trouwden.²⁴⁵ Sommigen probeerden op een andere manier onder te duiken en namen het katholieke geloof aan. Hoewel ze echt hun best deden om goede katholieken te zijn, moesten ze toch oppassen om niet als ‘nep-katholieken’ ontmaskert te worden.

Fanto heeft het in dit verband over de zogenaamde “13^e stam”, de “stam der niet-joodse Joden”.²⁴⁶

Dat zijn dus “die Joden die hun Jodendom loochenen, hun eigen identiteit verloochenen en ook eigenlijk niet bij willen horen. Niet als zodanig willen worden geïdentificeerd of herkent en nog in de onderduik zitten. Ze willen niet uit de kast komen als Joden.”²⁴⁷

Joden van de 13^e stam horen volgens Fanto dus niet helemaal bij de Joden, ze “bungelen daar maar een beetje aan vast, als een soort extra-stam.”²⁴⁸ Dit gevoel veroorzaakte enorme identiteitsconflicten in de tweede generatie. Doordat de ouders vanwege hun eigen angsten en trauma’s geen zichtbaar deel van het Jodendom wilden zijn, wisten de leden van de tweede generaties vaak niet eens wat Joods-zijn precies inhield. Desalniettemin voelde de tweede generatie vaak aan dat Joods-zijn een grote rol speelde

---

²⁴¹ Kleijwegt (2021), p. 102

²⁴² Kleijwegt (2021), p. 154

²⁴³ Keyl, (2021) p. 18

²⁴⁴ Kleijwegt (2021), p. 199

²⁴⁵ Keyl (2021); Kleijwegt (2021)

²⁴⁶ Fanto (2020), p. 37

²⁴⁷ Interview Judith Fanto (2021)

²⁴⁸ Interview Judith Fanto (2021)

(of zou moeten spelen) in hun leven. Omdat ze niet Joods mochten zijn, werden ze steeds weer geconfronteerd met dat wat er ontbrak. Fanto beschrijft dit in “Viktor” als volgt:

“Hoewel ik me er al vroeg van bewust was dat wij Joods waren, begreep ik niet wat dit betekende. Mijn Joodse bewustzijn bestond vooral uit het vage besef dat wij een ondoorgroendelijk geheim met ons meedroegen, dat ook mij aankleefde, als een ondoorzichtige geboortefwijking, een extra tekortkoming naast al mijn tekortkomingen.”²⁴⁹

Joods-zijn wordt niet alleen als een groot geheim ervaren, maar ook als een groot tekort. Volgens Kleijwegt hadden mensen van de tweede generatie makkelijker hun positie kunnen vinden als de eerste generatie anders met het Jodendom was omgegaan en bijvoorbeeld weleens Joodse feestdagen had gevierd of had verteld dat Joods zijn ook leuk kon zijn. Nu was alles om het Jodendom heen zwaar en negatief.²⁵⁰ Op een uitzondering na, zoals Kleijwegt in “Verdriet en botenkoek” schrijft:

“Ik associeerde Joods-zijn met het onderhuidse verdriet van mijn moeder, haar angsten en depressie, maar ook met haar warmte, de onvoorwaardelijke liefde die ze gaf werd gesymboliseerd in een troostende traditie: de heerlijke boterkoek met gembersnippers die ze bakte.”²⁵¹

Uit dit citaat blijkt dat de positieve kant van het Jodendom wordt geassocieerd met eten. De Joodse cultuur en tradities werden van generatie op generatie overgedragen. Door de oorlog werden deze echter van de eerste generatie afgepakt. Uit angst voor antisemitisme had de eerste generatie na de bevrijding vaak niets meer met de Joodse tradities gedaan, op enkele uitzonderingen na. Enkele tradities werden wel doorgegeven, niet in de laatste plaats omdat het om eten ging:

“Met elke hap Salonbeuschel ging onze oorspronkelijke cultuur en identiteit, ja zeg maar alle nog wél joodse Joodsheid, naar binnen. Het gezamenlijk genieten van mijn grootmoeders Mohntaschen, gefilte fisj, gehakte lever en Palatschinken waren onze enige schaamteloos Joodse momenten waarover bijgedachten een afkeuring en uitsluiting geen schaduw wierpen.”²⁵²

Het eten van Joodse gerechten was dus vaak het enige moment, waarin de Joodse cultuur zonder een negatieve sluier kon worden geleefd. Hoe dan ook, over het algemeen had de eerste generatie verschillende meningen over wat wel en wat niet Joods was: “In Geertjes familie bijvoorbeeld vinden ze kaarsen aansteken op vrijdagavond en Joodse gerechten op tafel zetten niet Joods,” aldus Fanto.²⁵³ Ook Kleijwegt schrijft dat haar moeder

---

²⁴⁹ Fanto (2020), p. 18

²⁵⁰ Kleijwegt (2021), p. 140

²⁵¹ Kleijwegt (2021), p. 16

²⁵² Fanto (2020), p. 38, 39

²⁵³ Interview Judith Fanto (2021)

eigenlijk niet aan Joodse gebruiken deed, maar de auteur gaat er wel van uit dat het bakken van boeterkoek een “dierbare wekelijkse ritueel onbewust te maken had met sjabbes-avonden uit haar eigen jeugd.”²⁵⁴ Dat sommige tradities wel werden gevierd, ook al onder een dekmantel, laat zien dat veel Holocaust-slachtoffers diep vanbinnen verlangden naar het Jodendom. Maar dat konden ze vanwege hun angst en leed dat hun in de oorlog werd aangedaan niet openlijk tonen, vaak niet eens aan hun eigen kinderen.

Hoe dan ook, er werden dus Joodse gerechten gegeten, maar in de regel werd het Jodendom door de eerste generatie onderdrukt en werd erover gezwegen. Daardoor werd het Joods-zijn, zoals al eerder opgemerkt, tot een groot mysterie voor de tweede generatie. Gelukkig genoeg wekt dit soms toch de nodige nieuwsgierigheid: “Ik heb kennishonger. Alleen wanneer ik precies weet waar ik vandaan kom, kan ik kiezen wat ik behoud en wat ik loslaat. Pas dan kan ik worden wie ik wil zijn,” aldus Fantos hoofdpersoonage.²⁵⁵ Daaruit blijkt weer dat zich de nakomelingen van Holocaust-slachtoffers vaak niet compleet voelden, omdat een puzzelstukje in hun identiteit ontbreekt. Het hoofdpersoonage van Fantos roman gaat er zelfs nog een stap verder: “Ik heb helemaal geen identiteit. Nooit gehad. Aanpassingsvermogen! Dat wél!”²⁵⁶

Mensen van de tweede generatie waren Joods en niet-Joods tegelijk. Ze hoorden negens bij, niet bij de Joden maar ook niet bij de niet-Joden. Dit fenomeen komt in de onderzochte teksten steeds weer aan bod. Fanto beschrijft het als volgt: “Nu ervoer ik een innerlijke leegte, een gebrek van verworven identiteit en ik begreep dat wie zich niet thuis voelt binnen zijn eigen stam, elders niet automatisch wél thuis is.”²⁵⁷ En vervolgens: “Voor het eerst in mijn leven verkeerde ik tussen Joden, joodse Joden, en ik voelde me meer verloren dan ooit.”²⁵⁸ Dit gevoel kent zelfs de tot de derde generatie behorende Van Weezel: “Ook ik heb me altijd een soort outsider gevoeld, zowel binnen als buiten de joodse kring.”²⁵⁹

---

²⁵⁴ Kleijwegt (2021), p. 21

²⁵⁵ Fanto (2020), p. 233

²⁵⁶ Fanto (2020), p. 84

²⁵⁷ Fanto (2020), p. 83

²⁵⁸ Fanto (2020), p. 168

²⁵⁹ Van Weezel (2015), p. 53

7.3. Verwerking van de ‘stille oorlog’

Zoals in de voorafgaande hoofdstukken beschreven, staat de eerste en tweede generatie nog zo dicht bij de traumatische situatie dat het nauwelijks lukt om de trauma's te verwerken. Alle hoop ligt daarom bij de derde generatie. Voor de derde generatie is de oorlog verder weg en de leden kunnen met een ander perspectief naar het verleden kijken. Om een trauma te verwerken is echter kennis nodig. Kennis over wat er is gebeurd en kennis over de eigen herkomst. Wat dit betreft wordt door de tweede generatie veel voorwerk gedaan. Zij hebben de stilte en leegte hoorbaar gemaakt, ruimte geschapen voor de ervaring van het onuitsprekelijke, zodat de derde generatie de transgenerationale trauma's makkelijker kan verwerken. Dit zal in wat nu volgt worden toegelicht.

7.3.1. Ontrafelen van het familiegeheim

De tweede generatie voelde vaak haarfijn aan dat thuis een groot familiegeheim schuilging. Hoe ouder men werd, hoe groter het bewustzijn dat de ouders zo waren als ze waren vanwege het grote leed dat hen in de oorlog werd aangedaan. De tweede generatie wilde meer over het verleden te weten komen en begrijpen, daarom hunkerden ze zo naar verhalen over de oorlog. Dat schrijft ook Kleijweg:

“In de loop der jaren raakte ik steeds nieuwsgieriger, wie waren mijn grootouders en overgrootouders? Als mijn moeder wat vertelde, waren dat meestal flarden, een gebeurtenis of een anekdote, het werd nooit een lopend en consistent verhaal.”²⁶⁰

Omdat de eerste generatie vaak tegen hun kinderen zweeg, zat er dus niets anders op dan zelf op zoek te gaan. Bijzonder aangetrokken werden de kinderen van de slachtoffers door boeken over de Tweede Wereldoorlog. Zo ook het hoofdpersonage van Fantos boek, die een toegangspas voor de bibliotheek kon regelen:

“Ik [stond] met mijn felbegeerde *ticket to knowledge* midden in het land van melk en honing voor negenjarige ontdekkingsreizigers. Terwijl ik huppelend tussen de kasten mijn nieuwe speelplaats bewonderde, merkte ik in de verte twee rijen stellingen op met het thema Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging. [...] Daar, gezeten op het laagpolige fabriekstapijt van de openbare bibliotheek, leerde ik de ware betekenis kennen die schuilging achter: ‘Otto? Die leeft niet meer.’”²⁶¹

---

²⁶⁰ Kleijwegt (2021), p. 18, 19

²⁶¹ Fanto (2020), p. 63, 65

Door de boeken begrepen mensen van de tweede generatie al op jonge leeftijd dat bij hen thuis wel écht iets aan de hand was en er een geheim in de lucht hing. Ze leerden bepaalde gedragspatronen van hun ouders te ontcijferen en kwamen erachter waarom sommige onderwerpen thuis zo'n groot taboe waren. Ook Keyl voelde zich aangetrokken door de boeken van haar vader. Op een dag vond ze de Bijbel, waarin een door haar vader geschreven boodschap was verstopt:

“Op het schutblad stond geschreven in mijn vaders handschrift: Dit boek is van Eliazar Keijl, zoon van Nathan Keijl en Elisabeth Kooperberg. Achter hun namen stond ‘geboren in 1891’ en ‘geboren in 1880’ en daarachter volgden twee datums. Maar achter ‘Overleden’ stonden geen getallen. Achter ‘Overleden’ was met dikke, boze, inktzwarte letters geschreven: VERMOORD.”²⁶²

Hoewel Keyl toen als kind naar eigen zeggen niet echt wist wat deze boodschap betekende, kon ze zich toch niet voorstellen, dat iemand zomaar werd vermoord. Maar was toch haar nieuwsgierigheid gewekt. Door de boodschap werd het gevoel dat in haar familie iets anders was dan bij anderen bevestigd. Vervolgens werd ze daardoor ook aangespoord vragen aan haar ouders te stellen, hoewel dat meestal de verkeerde kant op ging.

Voor meer informatie kon de tweede generatie in het algemeen niet zomaar bij hun ouders terecht. Die probeerden meestal het verleden zo goed mogelijk te verdringen. Wat ze echter wel konden doen was zoveel mogelijk gedragspatronen en flarden van oorlogsgesprekken te verzamelen om deze vervolgens als puzzelstukjes tot een samenhangend plaatje te ordenen, waardoor het mysterieuze familiegeheim doorzichtiger werd. De ontbrekende puzzelstukjes konden met eigen fantasie opgevuld worden, ook door de kinderen, die vaak meer begrijpen dan volwassenen denken.²⁶³ Maar alles kon niet worden ingevuld, sommige vragen bleven onbeantwoord, er bleef altijd een zekere leegte over.

Daar ligt de taak voor de derde generatie. Zij moet de zoektocht van hun ouders voortzetten. Net zoals de tweede generatie voelt zich de derde generatie vaak aangetrokken door literatuur over de Tweede Wereldoorlog:

“Ik heb veel boeken over de Holocaust gelezen en de meeste films gezien. Bij geschiedenisles op de middelbare school zat ik altijd op de voorste rij als het over dat onderwerp ging. [...] Ik loop inmiddels vrijwillig alle herdenkingen

---

²⁶² Keyl (2021), p. 16

²⁶³ Kleijwegt (2021), p. 141

af en waar ik ook op vakantie ben, ga ik naar het Holocaust-monument of -museum. Ik ben al twee keer naar Auschwitz geweest om te zien hoe de meest crue plek op aarde eruitziet. Ik wil er alles over weten, ik wil begrijpen. Begrijpen waarom mijn familie zo is als die is, begrijpen hoe mensen elkaar zulk onrecht hebben kunnen aandoen en begrijpen waarom ik me altijd anders voel dan anderen.”²⁶⁴

Uit het fragment blijkt vervolgens dat Van Weezel, net als veel andere jonge volwassenen van de derde generatie, behoefte had om het concentratiekamp waar de voorouders zaten, te bezoeken. Van Weezel beschrijft het als volgt:

“Mijn ouders waren niet heel blij met de mededeling dat ik ‘naar Auschwitz ging.’ Ik was per slot van rekening pas zestien jaar. Ik overtuigde onmiddellijk door te zeggen dat ik per se de schimmen wilde ontmoeten. De schimmen die ik al mijn hele leven om me heen had gevoeld, maar niet kon grijpen. [...] Ik wilde het mysterie rondom de oorlog verbreken door het te concretiseren.”²⁶⁵

De derde generatie zet dus de zoektocht verder, probeert opnieuw licht in het duister van het geheim te brengen. Wat de tweede generatie nog niet kon realiseren, omdat alles nog taboe was en het verdriet van de ouders gedragen moest worden. De derde generatie stelt de ‘verboden’ vragen en noemt de dingen bij hun naam. Daarbij kunnen ze vaak ook op de steun van de tweede generatie rekenen, omdat het ook in het belang van de ouders is de verzwegen verhalen te onthullen.

Uit de onderzochte literatuur blijkt ook dat de derde generatie zich in een bevoorrechte positie bevindt. Anders dan de generatie daarvoor blijkt dat zij vaak juist wel met de grootouders over het verleden kunnen praten. Van Weezel illustreert dit als volgt: “Mijn oma was iemand die over bijna niks anders dan de oorlog kon praten en ze was blij dat ze haar verhalen eindelijk met mij kon delen, ik hing aan haar lippen.”²⁶⁶ Kleijwegt dit:

“Terwijl Jaap het altijd over ‘die zwarte bladzijde’ had, waren zijn kleinkinderen Lara en Peer dankbaar dat zij die geschiedenis dankzij hun opa uit de eerste hand konden horen. Door zijn verhalen ging het verleden voor hen leven.”²⁶⁷

En Van Weezel licht de bijzondere band tussen de eerste en derde generatie als volgt toe:

“Vrijwel iedereen zei dat zij makkelijker met hun grootouders konden praten dan hun ouders gekund hadden. Na de oorlog stond het leven in het teken van de wederopbouw. Er moest geld worden verdient, er kwamen kinderen en pijn werd vaak weggestopt. De Holocaust-overlevenden wilden sterke ouders zijn

---

²⁶⁴ Van Weezel (2015), p. 12

²⁶⁵ Van Weezel (2015), p. 70

²⁶⁶ Van Weezel (2015), p. 38

²⁶⁷ Kleijwegt (2021), p. 195

en hun kinderen niet bang maken met traumatische verhalen. De kinderen merkten op hun beurt dat er iets anders was aan hun ouders, maar stelden geen vragen omdat ze hen niet wilden kwetsen. Soms praatten de ouders juist zóveel over de oorlog, dat de kinderen er genoeg van kregen en zich ervoor afsloten. De derde generatie, geboren in de jaren zeventig, tachtig en negentig, staat verder af van degenen die het zelf hebben meegemaakt. De grootouders hadden niet langer de rol van opvoeding, waardoor er minder spanning was. Daarnaast werd de eerste generatie steeds ouder en wilde ze niet dat de verhalen verloren zouden gaan. Zo ontstond een natuurlijke dialoog.”²⁶⁸

Volgens mij kan de tweede generatie als een brug tussen de eerste en derde generatie worden beschouwd. Een brug die de nodige afstand creëert om het verleden bespreekbaar te maken. Met andere woorden de oorlog klinkt juist door die afstand, de tweede generatie dus. Zonder de tweede generatie zou de oorlog nog steeds een groot taboe zijn en ook niet door de derde generatie verwerkt kunnen worden.

7.3.2. Besef van eigen wortels en hoop

Zowel de tweede maar vooral de derde generatie is zich dondersgoed bewust van de eigen wortels. Het besef dat hun voorouders deel hebben uitgemaakt van de meest donkere bladzijde uit de recente geschiedenis, tekent hun leven. Door de oorlog die hun grootouders of ouders hebben mee gemaakt, werden ze gebrandmerkt.

“De klein- en achterkleinkinderen [...] beseften allemaal, ieder op z’n eigen manier, dat de Jodenvervolging een stempel op de familie had gedrukt. En het was tot hen doorgedrongen wat een verdriet die periode had veroorzaakt,” vult Kleijwegt aan.²⁶⁹

Bovendien kwam volgens Van Weezel “bij vrijwel ieder kleinkind van Holocaust-overlevenden [...] de wens terug om de ‘verhalen van vroeger’ tot in het kleinste detail te leren kennen. Gruweligheden werden hierbij niet gemedend.”²⁷⁰

Al de gruwelen, de moord aan duizenden Joden en dierbare familieleden waren tenslotte geen verzinsel, maar pure werkelijkheid, beklemtoont Fanto in haar boek: “Hun leven was een realiteit, en hun dood dus ook. Er waren geen sprookjes en geen iconische heiligen. Er waren alleen maar feiten en mensen. Echte mensen.”²⁷¹ En veel van deze mensen waren er nog geweest als er geen oorlog was had plaatsgevonden. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat zich de derde generatie juist daar intensief mee bezig houdt:

---

²⁶⁸ Van Weezel (2015), p. 282, 283

²⁶⁹ Kleijwegt (2021), p. 203, 204

²⁷⁰ Van Weezel (2015), p. 281

²⁷¹ Fanto (2020), p. 47

“Voor veel mensen die niet een directe link met de Holocaust hebben is het lastig te begrijpen waarom kleinkinderen van overlevenden hier zo’n bijzondere interesse voor koesteren. Ik heb vaak gehoord ‘dat het als zo lang geleden is’, maar voor ons is dat niet zo. Wij kennen nog steeds mensen die het hebben meegemaakt. Het zich vastbijten in de verhalen van vroeger heeft bij veel kleinkinderen te maken met de behoefte het leven te begrijpen. En niet minder belangrijk: zichzelf te begrijpen.”²⁷²

Het fragment van Van Weezel maakt duidelijk dat de oorlog en het verlies van dierbaren de nakomelingen van Holocaust-slachtoffers nooit heeft los gelaten. Vragen en fantasieën over wie hun vermoorde familieleden waren, blijven steeds aanwezig. Sterker nog het donkere verleden belast ook de derde generatie. Van Weezel verwoordt dit als volgt:

“Ik heb leuke vrienden, een goede relatie, kan om de stomste dingen lachen en geniet van mooie films of avondjes dansen, maar in mijn achterhoofd sleep ik die stomme oorlog altijd met me mee.”²⁷³

De gevolgen en trauma’s van de oorlog hebben dus diepe sporen nagelaten. In dit verband beseffen velen van de derde generatie dat ze slechts toevallig geboren werden. Dat ze er eigenlijk niet hadden moeten zijn, omdat slechts een vijfde van de Nederlandse Joden de oorlog had overleefd.²⁷⁴ Kleijwegt omschrijft deze gedachte met de woorden van een familielid van de derde generatie als volgt: “Stel dat de Duitsers de oorlog hadden gewonnen, dan had mijn opa de oorlog niet overleefd, en dan was ik nooit geboren, dat realiseer ik me heel goed. Dan zat ik hier nu niet.”²⁷⁵ Een min of meer gelijke gedachtegang heeft ook Van Weezel:

“Als mijn grootouders naar Frankrijk of Amerika waren gevlucht, was ik er niet geweest. Zo voelt het sowieso vaak, dat ik van geluk mag spreken dat ik besta, want als een van mijn opa’s niet net op dat ene moment in een ver verleden op een bepaalde plek was geweest, dan was alles anders afgelopen... Het is een gedachte die ik maar niet uit mijn hoofd krijg; mensen werden vermoord omdat ze waren wie ze waren, omdat ze waren wie ik nu ben.”²⁷⁶

Volgens mij is voor de derde generatie de Holocaust voor het eerst realiteit. De derde generatie is een generatie die alle feiten onder ogen ziet en ieder detail benoemt, maakt niet uit hoe pijnlijk het is. Het is een generatie die alles wil weten en zich enorm van bewust is van haar afkomst, van haar wortels. De derde generatie is minder belast door de trauma’s van de eerste generatie en heeft meer afstand ten opzichte van de Tweede

---

²⁷² Van Weezel (2015), p. 282

²⁷³ Van Weezel (2015), p. 20

²⁷⁴ Van Weezel (2015), p. 138

²⁷⁵ Kleijwegt (2021), p. 202

²⁷⁶ Van Weezel (2015), p. 12

Wereldoorlog. Vandaar dat ze makkelijker taboes en ‘verboden’ details ter sprake kan brengen. Zij verwerkt de trauma’s door ze te benoemen, bespreekbaar te maken.

7.3.3. Joodse identiteitsvinding

“Joods-zijn bleek niet wat me kenmerkte, maar wat me ontbrak,” deze woorden legt Fanto haar hoofdpersonage Geertje/Judith in de mond. Daaruit kan afgeleid worden dat Joods-zijn voor nakomelingen van de Holocaust op lange termijn een verrijking van de eigen identiteit kan worden. Hoewel de oorlog een donkere sluier over het Jodendom heeft gelegd, wordt het ergens toch weer tijd om de lichtpuntjes en het positieve te zien. Immers hebben de meeste mensen het Jodendom niet de rug toegekeerd vanwege het Jodendom zelf, maar vanwege de pijnlijke herinneringen die door de oorlog eraan vastplakten.

Om de positieve kanten van het Jodendom te zien, is echter een bewustwordingsproces nodig. Veel mensen van de tweede (en ook van de derde generatie) associëren het Jodendom vooral met de Holocaust, zoals een kennis van Van Weezel:

“Ik voel me verbonden met het lot van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, met de hele geschiedenis van razzia’s en pogroms. Nu ik er zo over nadenk is het vooral een band met de negatieve kanten van joods zijn, het lijden, de vervolging.”²⁷⁷

Pas in de loop der jaren werd duidelijk dat Joods-zijn niet alleen vrees, leed en ongeluk betekent, maar ook iets anders kan zijn – een verrijking namelijk. Passend hierbij schrijft Van Weezel: “Ik associeerde het [Jodendom] ook met die standaarddingen: hoge hoed, peies, Tweede Wereldoorlog. Maar nu zie ik dat het Jodendom meer is dan de Shoah alleen.”²⁷⁸

Als gevolg hiervan hebben sommige nakomelingen van Holocaust-slachtoffers er bewust voor gekozen heel gelovige Joden te worden, zoals een achterneef van Van Weezel die, zoals ze in haar boek beschrijft, van de een op de andere dag een orthodoxe Jood werd en volgens de strenge regels in Jeruzalem leeft.²⁷⁹ Maar het hoeft natuurlijk niet zo radicaal te zijn. Het Jodendom kan ook in een minder strenge vorm tot een verrijking worden, en dat soms al voor de tweede generatie. Fantos hoofdpersonage heeft net als de auteur

---

²⁷⁷ Van Weezel (2015), p. 142

²⁷⁸ Van Weezel (2015), p. 52

²⁷⁹ Van Weezel (2015), p. 11

gekozen om actief Joods te zijn, Joodse feestdagen te vieren en de eigen ware identiteit tot bloei te laten komen.

Vandaag de dag zijn het vooral veel mensen van de derde generatie die zich bewust met het Jodendom confronteren om hun ware identiteit terug te vinden. “Joods-zijn was niet langer een last” voor deze generatie, beklemtoont Kleijwegt, integendeel. Joods-zijn wordt door de derde generatie eerder als een verrijking, als iets leuks ervaren. Kleijwegt heeft het daarbij onder andere over haar zoon:

“Jaren geleden, hij was toen acht, gingen we samen bij kennissen [...] seideravond vieren. ’s Ochtends om acht uur vroeg hij vol verwachting of hij zijn keppeltje al op mocht doen. Zo’n blijmoedige associatie met het Jodendom was totaal nieuw voor me, zijn onbekommerde animo ontroerde me.”²⁸⁰

De positieve wending heeft waarschijnlijk met het feit te maken dat de derde generatie verder van de traumatische belevenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog is verwijderd. Dat maakt het makkelijker verloren cultuur en tradities opnieuw te ontdekken en te koppelen aan de tijd toen nog alles goed was en door de oorlog werd onderbroken. Van der Pal schrijft passend hierbij in *Trouw* als volgt:

“Nu wil een jongere generatie graag weer handen en voeten geven aan hun Joodse identiteit. Zij zoeken toegang tot de taal en de rituelen, maar dat is lastig wanneer je bijvoorbeeld een drukke baan hebt. [...] Wat bovendien een belangrijke rol speelt is dat door de Holocaust in veel Joodse families kennis is verdwenen: ouders of grootouders die de kennis zouden kunnen overdragen werden vermoord.”²⁸¹

Om de verloren rituelen weer toegankelijk te maken voor de nieuwe generatie is een Amsterdamse rabbijn met de actie “Judaism in a box” gestart. In de thuisbezorgde pakketten die besteld kunnen worden bevinden zich naast alle onderwerpen die men nodig heeft om Joodse feestdagen te vieren ook een gebruiksaanwijzing.²⁸² De vraag naar deze pakketten was vrij groot. Dat laat dus zien hoe veel mensen van de recente generaties bezig zijn met hun identiteitsvinding.

Volgens Van Weezel hoeft men ook niet per se religieus te zijn om Joodse tradities te vieren en zich Joods te voelen:

---

²⁸⁰ Kleijwegt (2021), p. 167

²⁸¹ Van der Pal (2021)

²⁸² Van der Pal (2021)

“Ik ben niet religieus, maar voel me zeker joods. Ik kan natuurlijk niet weten hoe mijn leven er zonder die catastrofe had uitgezien, maar het zou best kunnen dat ik dan minder binding met mijn volk had gehad.”²⁸³

Hoewel het Jodendom door de derde generatie vooral als iets positief wordt ervaren, maakt het citaat toch ook duidelijk dat het Joods-zijn ook bij de derde generatie sterk verbonden is met de Holocaust.

7.3.4. Hoop en preventie

Nu de trauma's benoemd kunnen worden, blijkt de derde generatie op een gezonde manier met te oorlog bezig te zijn. En dat geeft hoop. Volgens Kleijwegt is door de afstand met de oorlog ook het directe leed bij de derde generatie verdwenen:

“Bij onze kinderen [...] leek het drukkende en negatieve gevoel dat de tweede generatie nog be kroop als sneeuw voor de zon verdwenen. Vermoedelijk beseften ze dat hun familie door de oorlog groot onrecht was aangedaan, maar beschouwden ze die periode met zoveel meer afstand dat de schaamte en de pijn er niet meer was.”²⁸⁴

Wat overblijft, is het bewustzijn in verband met de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog, de Shoah. De nevel van niet-weten heeft niet alleen plaats gemaakt voor kennis, maar ook voor bepaalde karaktertrekken die de derde generatie dankzij het verleden ontwikkelde. Kleijwegt ziet bij de meeste vertegenwoordigers van de derde generatie een sterk ontwikkeld rechtvaardigheidsgevoel, dat volgens haar wellicht is ingegeven door wat er in de oorlog is gebeurd.²⁸⁵ Dan was de oorlog misschien toch nog ergens goed voor, schrijft ze.²⁸⁶ Ook Van Weezels vader is van mening dat het toebehoren tot de derde generatie een verrijking kan zijn:

“Dat je altijd rekening houdt met consequenties van daden, dat je altijd probeert te voorkomen iemand anders te kwetsen. Ik vermoed dat je dieper nadenkt, dat je door die hele geschiedenis er een diepere laag bij hebt gekregen, dat veel andere mensen een stuk oppervlakkiger zijn en oppervlakkigheid is nooit goed.”²⁸⁷

Met de vaardigheid van de derde generatie om onrecht en racisme snel te herkennen, kunnen de leden van de derde generatie vervolgens bijdragen aan preventie. Ze kunnen

---

²⁸³ Van Weezel (2015), p. 282

²⁸⁴ Kleijwegt (2021), p. 167

²⁸⁵ Kleijwegt (2021), p. 204

²⁸⁶ Kleijwegt (2021), p. 204

²⁸⁷ Van Weezel (2015), p. 146

mensen die geen Holocaust verleden hebben met de neus op de feiten drukken en tonen hoe gevaarlijk haat en racisme kunnen zijn. Deze plicht voelt ook Van Weezel:

“Ik heb het idee dat wij het als onze taak zien om de kennis te verspreiden als de overlevenden daar zelf niet meer toe in staat zijn. In deze snel veranderende maatschappij is het al makkelijk om te vergeten wat er vorig jaar speelde, laat staan zeventig jaar geleden. De derde generatie is ervan doordrongen dat vergeten gevaarlijk kan zijn. Decennialang stond de Holocaust bekend als de meest verschrikkelijke, onmenselijke gebeurtenis op aarde. [...] Nu de interesse voor dit onderwerp langzaam wegebt moet de herinnering levend worden gehouden door degenen die daar het meest van afweten.”²⁸⁸

Ook Fanto beklemtoont het belang van de literatuur van de tweede en derde generatie in het kader van de preventie:

“Wij Joden zijn het wandelende alarm om mensen daaraan te herinneren: mijn hele familie is uitgemoord, met uitzondering van mijn grootouders en ouders. Ik weet van binnenuit hoe het is om je hele familiesysteem kapot gerukt te zien. En je hele volk te zien verdwijnen. De grond onder je voeten te missen als je moet opgroeien en weer nieuwe tradities moet maken en je weer je eigen identiteit moet vinden. Het toppunt is dat mensen de Joden daarom de Shoah ook wel verwijten; zij nemen ons de Holocaust kwalijk, omdat wij de wandelende herinnering daaraan zijn. We blijven mensen eraan herinneren en dat moeten wij doen, ook al vinden we dat niet leuk.”²⁸⁹

Hoewel de derde generatie volgens mij niet meer aan de trauma's van de voorouders lijdt, maakt de oorlog toch deel uit van hun leven. Ze zijn ermee bezig, blijven zich afvragen hoe het was geweest zonder dit donkere hoofdstuk en voelen het als hun plicht om kennis te verspreiden. Door en met hun verhaal willen ze alles doen om te voorkomen dat zoiets als de Tweede Wereldoorlog nog een keer gebeurt. En ze willen mensen duidelijk maken dat de oorlog niet is verdwenen, maar tot aan de dag van vandaag diepe sporen heeft nagelaten. Sporen die nu wellicht gebruikt kunnen worden om mensen te sensibiliseren.

---

²⁸⁸ Van Weezel (2015), p. 283

²⁸⁹ Interview Judith Fanto (2021)

8. Kenmerken van de tweede en derde generatie Holocaust-literatuur

Na de analyse van traumasporen en motieven in mijn corpus wil ik in het afsluitende hoofdstuk nog even op opvallende kenmerken van deze literatuur ingaan. Het grote kenmerk dat de vier boeken verbindt, dus zowel “Viktor” dat als roman wordt gedefinieerd als ook de non-fictieve familiechronieken “Verdriet en boterkoek”, “Oorlogsvader” en “De derde generatie” is dat ze een zoektocht uitbeelden. Een zoektocht die zowel de leden van de tweede als ook derde generatie doorlopen om hun eigen verleden en de raadsels die al decennialang in de families rondhangen te ontrafelen.

Tijdens mijn analyse van de vier werken uit mijn corpus is me opgevallen dat de auteurs een heel bijzondere manier gebruiken om het onbeschrijfelijk onder woorden te brengen. Ze doen dit niet door gruwelen uit de oorlog te vertellen, maar door trauma’s te benoemen en te beschrijven. In de onderzochte literatuur worden de verzwegen gevolgen van de oorlog beschreven, getoond hoe de trauma’s het leven van de tweede en derde generatie bepalen en de worstelingen met het (ten dele onbekende) verleden blootgelegd. Daardoor zijn de vertelde verhalen voor de lezers geen abstracties, maar grijpbare werkelijkheid.

Opvallend is ook dat in de literatuur van tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers minder vaak naar verklaringen wordt gezocht en meer aandacht aan de psychische gevolgen van de oorlog wordt besteed. De oorlog dient in deze literatuur ook niet als decor, filosofisch construct, noch staat de schuldvraag centraal. Centraal staan de traumasporen die het leven van meerdere generaties beïnvloeden. De auteurs willen bovendien benoemen wat hun voorouders vanwege de trauma’s niet bespreekbaar konden maken. Ze willen verzwegen verhalen laten klinken.

Het opschrijven van de familiegeschiedenis heeft bovendien nog een derde belangrijke functie. Namelijk die dat de trauma’s en verzwegen verhalen zodra ze op papier staan geconserveerd worden, waardoor ze niet meer zo makkelijk kunnen worden vergeten. Bovendien wordt een verhaal volgens mij pas dan waar, als het hardop wordt verteld, respectievelijk wordt opgeschreven. Dan zijn het geen sprookjes of verzinsels meer, maar feiten. Feiten die niet weerlegd kunnen worden en die om aandacht schreeuwen. Daardoor worden de lezers ook gesensibiliseerd voor mogelijke dreigende gevaren en aangespoord om over hun eigen denken en handelen na te denken.

9. Conclusie

De grote impact van de trauma's die de Tweede Wereldoorlog bij Holocaust-overlevenden en hun nakomelingen heeft achtergelaten, was mijn drijfveer om deze scriptie te schrijven. Mijn doelstelling was om door mijn onderzoek erachter te komen hoe traumaspooren van de tweede en derde generatie Holocaust-overlevenden in de literatuur worden verwoord, hoe het zwijgen en de leegte wordt getoond en welke rol de literatuur voor de traumaverwerking speelt. Voor mijn literatuurstudie heb ik vier recent in Nederland verschenen werken van de tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers onder de loep genomen.

Voordat ik met de eigenlijke analyse kon beginnen, wilde ik eerst een korte overzicht van het oorlogsverhaal in de Nederlandse literatuur schetsen. Bovendien was het van belang om in een theoretische kader begrippen als trauma en PTSS nader toe te lichten. In dit verband heb ik ook de stilte en leegte die door de oorlogstrauma's werden veroorzaakt beschreven en in hoeverre deze doorbroken kunnen worden. Vervolgens ben ik op de door mij gekozen literatuur ingegaan, dus op de werken "Viktor" van Judith Fanto, "Verdriet en boterkoek" van Margalith Kleijwegt, "De derde generatie – Kleinkinderen van de Holocaust" van Natascha van Weezel en "Oorlogsvader – Een herinnering" van Catherine Keyl.

Uit mijn literatuurstudie bleek dat de eerste generatie ook na de bevrijding een 'stille oorlog' voerde. Holocaust-overlevenden konden door al de gruwelen die hen in de oorlog werden aangedaan nauwelijks over hun belevenissen praten. Ze doegen hun verdriet in stilte met als gevolg dat ze last kregen van PTSS. Hoe zeer ze de oorlog uit hun gedachten wilden verbannen, ze werden door flashbacks telkens weer aan de donkere periode uit hun leven herinnerd. De eerste generatie ontwikkelde daarom bepaalde gedragspatronen, zoals vermijdingsgedrag, afgevlakte emoties en angst. Deze gedragspatronen werden vervolgens op hun kinderen, de tweede generatie, overgedragen.

Kenmerkend voor de tweede generatie is dat ze het verdriet van hun ouders moesten gaan dragen. Door het zwijgen en verdringen van de eerste generatie kreeg de tweede generatie een enorme stilte en leegte overgedragen. Ze groeiden op met getraumatiseerde ouders en moesten altijd rekening met ze houden. In dit verband moest de tweede generatie instinctief aanvoelen welke onderwerpen thuis taboe waren en welke niet. Een moeilijke taak die door het feit dat zich de rollen van ouders en kinderen vaak omdraiden alleen

maar erger werd. De tweede generatie was zo bezig met de zorg voor hun ouders dat ze nauwelijks aan een eigen leven toe kwamen. Niet alleen daarom worstelden ze met hun eigen identiteit, maar ook met het niet-weten van het grote familiegeheim, waarover hun ouders bleven zwijgen en dat voor hen als een grote leegte voelde. Pas later in hun leven kregen sommigen van de tweede generatie de kans om de stilte en leegte langzaam te doorbreken.

Voor het volledige hoorbaar maken van de ‘stille oorlog’ en achter het familiegeheim te komen is er een nieuwe generatie nodig. De derde generatie namelijk die al verder van het directe leed van de oorlog is verwijderd en daardoor vanuit een veiligere perspectief terug kan kijken naar de grote wond. Kleinkinderen van Holocaust-overlevenden bezitten de vaardigheid om de trauma’s van hun voorouders te benoemen en te verwerken, iets waar de tweede generatie nauwelijks aan toe kwam, omdat ze het directe leed van hun ouders mee moesten dragen. De derde generatie is echter niet meer bang om vragen te stellen, ook al zijn ze pijnlijk. Bovendien kan deze generatie soms wel met de eerste generatie over de oorlog praten, omdat de tweede generatie tussen grootouders en kleinkinderen staat en daardoor een afstand creëert. Door de derde generatie is de oorlog geen mysterie meer, maar een verzameling van feiten die pijn doen, maar die nu wel bespreekbaar zijn. En daardoor is er nu ook ruimte voor verwerking en preventie.

Uit mijn onderzoek bleek dus dat er meerdere generaties voor nodig zijn om de oorlogstrauma’s van Holocaust-overlevenden te verwerken. De literatuur speelt in dit proces een belangrijke rol omdat er ruimte wordt geschapen, waarin dat wat eigenlijk onbespreekbaar is wel bespreekbaar kan worden gemaakt. Met andere woorden kunnen in de literatuur verhalen klinken die anders stil waren gebleven. De zoektocht van de nakomelingen van Holocaust-overlevenden wordt door de literatuur bovendien niet alleen zichtbaar, maar ook geconserveerd en toegankelijk voor een breed publiek.

10. Bronnen

Primaire Literatuur

Fanto, Judith: *Viktor*, uitg. Ambo/Anthos, Amsterdam 2020.

Keyl, Catherine: *Oorlogskinderen. Een Herinnering*, uitg. Just Publishers, Driebergen 2021.

Kleijwegt, Margalith: *Verdriet en Boterkoek*, uitg. Atlas Contact, Amsterdam 2021.

Van Weezel, Natascha: *De derde generatie. Kleinkinderen van de Holocaust*, uitg. Balans, Amersfoort 2015.

Secundaire Literatuur

Anbeek, Ton: *De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman*, in: David Barnouw, Madelon de Keizer en Gerrold van der Stroom (red.), '1940-1945: Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985, uitg. HES, Utrecht 1985, p. 73-87.

Baer, Udo & Frick-Baer, Gabriele: *Wie Traumata in die nächste Generation wirken. Untersuchungen, Erfahrungen, therapeutische Hilfen*, Semons Verlag, Berlijn 2018.

Caruth, Cathy: *Trauma and Experience. Introduction*, in: Cathy Caruth (Eds.), 'Trauma. Explorations in Memory', uitg. Johns Hopkins University Press, Baltimore 1995, p. 3-12.

Citroen, Michal: *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik*, uitg. Het Spectrum, Utrecht 1999.

De Wind, Femmetje: *Tweede en derde generatie hebben ook last van oorlogstrauma*, in: 'Het Parool', 04.05.2020. [URL: https://www.parool.nl/columns-opinie/tweede-en-derde-generatie-hebben-ook-last-van-oorlogstrauma~bc9a46ea0/?utm_campaign=shared_earned&utm_medium=social&utm_source=email]

Fanto, Judith: *Interview met Judith Fanto*, afgenomen door Martina Iby, 29.07.2021.

Heimans, Sylvia: *Hoe bewijs je dat je Joods bent?*, in: 'Trouw', 18.04.2020. [URL: <https://judithfanto.nl/wp-content/uploads/2021/09/Recensie-Trouw.pdf>]

Jansen, Dennis: *Catherine Keyl. 'Ik heb mijn hele leven moeten uitleggen waarom ik geen kinderen heb, belachelijk'*, in: 'Algemeen Dagblad', 19.02.2021. [URL: <https://www.ad.nl/show/catherine-keyl-ik-heb-mijn-hele-leven-moeten-uitleggen-waarom-ik-geen-kinderen-heb-belachelijk~abac88ab/>]

Jongedijk, Ruud: *Posttraumatische verschijnselen in de literatuur: is fictie ook vakwerk?*, in: 'Tijdschrift voor Psychiatrie', januari 1993.

Kooyman, Jonas: *Documentaire. Elke dag vier mei. De kleinkinderen van de Holocaust*, in: 'NRC', 28.04.2015.

Lakmaker, Zwaan: *Margalith Kleijwegt schreef een boek over haar door oorlog getekende familiegeschiedenis. 'We blijven amateurjoden'*, in: 'Vrij Nederland', 20.04.2021. [URL: <https://www.vn.nl/margalith-kleijwegt-verdriet-en-boterkoek/?token=TnRIUjdJd25FNnQzL1FrRVBIN1pWbmNQbmZNbzJQVm5FNWJuOEJsQmNYTT0>]

Lucas, Nicole: *Margalith Kleijwegt schrijft over haar familie en de oorlog. 'Als Jood voel je toch een soort verbondenheid met al die doden'*, in: 'Trouw', 01.05.2021. [URL: <https://www.trouw.nl/cultuur-media/margalith-kleijwegt-schrijft-over-haar-familie-en-de-oorlog-als-jood-voel-je-toch-een-soort-verbondenheid-met-al-die-doden~b26faf1f/>]

Opher-Cohn, Liliane; Pfäfflin, J.; Sonntag B.; Klose, B.; Pogany-Wnendt, P. (Hg.): *Das Ende der Sprachlosigkeit? Auswirkungen traumatischer Holocaust-Erfahrungen über mehrere Generationen*, Gießen 2000.

Ornstein, Leonard & Pans, Larissa: *'Mijn leven is beïnvloed door de oorlog'*, in: 'NC Magazine', voorjaar 2021.

Redactie: *De derde generatie bestaat*, in: 'Nieuw Israëlitisch Weekblad', 16.02.2015. [URL: <https://at.search.yahoo.com/search?fr=mcafee&type=E210AT714G0&p=nieuw+isrealitisch+weekblas>]

Ribbens, Kees: *Strijdtonelen De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur*, Inaugurele rede hoogleraarschap, Erasmus Universiteit Rotterdam, 25.10.2013.

Rigney, Ann: *Teksten en cultuurhistorische context*, in: Kiene Brillenburg Wurth & Ann Rigney (Eds.), 'Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap', uitg. AUP, Amsterdam 2006, p. 293-331.

Salberg, Jill: *The Texture of Traumatic Attachment: Presence and Ghostly Absence in Transgenerational Transmission*, in: 'The Psychoanalytic quarterly', januari 2015. [URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/j.2167-4086.2015.00002.x>]

Schutte, Astrid: *Waarom praten slechts deels helpt bij het verwerken van trauma's*, in: 'Vrij Nederland', 11.11.2018. [URL: <https://www.vn.nl/waarom-praten-slechts-deels-helpt-bij-traumas/?token=ZkJqam1OeGUzcDd4ajRmNFpDUU56OGlZU29QcHdmT1Z3UIU2cjJGektvYz0>]

Spaans, Carolien: *Gerdi Verbeet heeft eindelijk tijd voor boeken en bezoek*, in: 'De Volkskrant', 08.07.2021. [URL: <https://www.volkskrant.nl/mensen/gerdi-verbeet-heeft-eindelijk-tijd-voor-boeken-en-bezoek~bbb98811/>]

Van der Heijden, Chris: *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2001.

Van Eijk, Alice: *Judith Fanto uit Apeldoorn wint debuutprijs voor roman over familie: 'Om te kunnen bepalen wie je bent, moet je weten waar je vandaan komt'*, in: 'De

Stentor', 29.09.2020. [URL: <https://judithfanto.nl/wp-content/uploads/2021/09/Recensie-De-Stentor.pdf>]

Van Iperen, Roxane: *Stemmen uit het diepe, 4 mei lezing*, Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, Amsterdam 2021.

Van Iperen, Roxane: *Brieven aan 't Hooge Nest*, uitg. Lebowski, Amsterdam 2021.

Van der Pal, Tim: *Met een thuisbezorgd-pakket leert een nieuwe generatie joden weer feestdagen vieren*, in 'Trouw', 12.09.2021. [URL: https://www.trouw.nl/religie-filosofie/met-een-thuisbezorgd-pakket-leert-een-nieuwe-generatie-joden-weer-feestdagen-vieren~b42b7357/?fbclid=IwAR3L9FuuvDXI-hO5s5_JhdXygQmT_DgLCdJzEt1Wkok4lqjXFsuVfxZ3rHc]

Van de Reijt, Maud: *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken*, uitg. Bert Bakker, Amsterdam 2010.

Van Rhee, Annemart: *Hoe goed ken je je familie werkelijk?*, in: 'Algemeen Dagblad', 2020. [URL: <https://judithfanto.nl/wp-content/uploads/2021/09/Recensie-AD.pdf>]

Van der Zijl, Annejet: *Sonny Boy*, uitg. Querido, 44e druk, Amsterdam 2011.

Werkman, Hans: *Viktor? Die leeft niet meer*, in: 'Nederlands Dagblad', 01.05.2020. [URL: <https://judithfanto.nl/wp-content/uploads/2021/09/Recensie-ND.pdf>]

Wouters, Willy: *Luchtige en diepe roman over de Holocaust*, in: 'Reformatorisch Dagblad', 08.10.2020. [URL: <https://judithfanto.nl/wp-content/uploads/2021/09/Recensie-RD.pdf>]

Internetbronnen

Website Algemeen Letterkundig Lexicon: *Trauma*. [URL: https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_04237.php], 02.12.2021.

Den Otter, Teus: *Natascha van Weezel schrijft boek over kleinkinderen van de Holocaust. Beetje meer begrip zou prettig zijn*, mei 2015. [URL: <https://vergadering.nu/boekweezel-de-derde-generatie.htm>], 09.12.2021.

Griffioen, Pim & Zeller, Ron: *Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa*. [URL: <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/nederland-het-hoogste-aantal-joodse-slachtoffers-west-europa/>], 28.08.2021.

Website Hebban Crew: *Hebban Debuutprijs 2020 / Het Juryrapport*. [URL: <https://www.hebban.nl/artikelen/hebban-debuutprijs-2020-het-juryrapport>], 02.12.2021.

Website Hebban: *De Bestseller 60*. [URL: <https://www.hebban.nl/bestseller60>], 16.11.2021.

Website Hersenstichting: *PTSS (Posttraumatische stressstoornis)*, [URL: <https://www.hersenstichting.nl/hersenaandoeningen/ptss/>], 15.09.2021.

Website Psychotraumanet: *De derde generatie. Kleinkinderen van de Holocaust*, [URL: <https://psychotraumanet.org/nl/de-derde-generatie-kleinkinderen-van-de-holocaust/>], 06.12.2021.

Website Catherine Key, [URL: <https://catherine.nl/over-catherine/>], 11.12.2021.

Website German Hotlist: *Die Bücher des Jahres aus unabhängigen Verlagen. Hotlist 2021*, [URL: <https://www.hotlist-online.com/die-hotlist-2021/>], 17.03.2022.

Website Judith Fanto, [URL: <https://judithfanto.nl/>], 11.12.2021.

Website Margalith Kleijwegt, [URL: <http://margalithkleijwegt.nl/about/>], 01.12.2021.

Website Margriet: *Winnen: 10x het boek 'Oorlogsvader' van Catherine Keyl*, [URL: <https://www.margriet.nl/winnen/boek-oorlogsvader-catherine-keyl-winnen/>], 02.12.2021.

Website Natascha van Weezel: *Over mij / Boeken*, [URL: <https://webtrendsdigital.com/project/natascha-van-weezel/>], 06.12.2021.

Website Na de oorlog: *Vijf vragen aan Catherine Keyl*, 01.06.2021 [URL: <https://www.nadeoorlog.nl/post/vijf-vragen-aan-catherine-keyl/>], 19.02.2022.

Televisie

Televisieprogramma 2doc: *Natascha van Weezel. Elke dag vier mei*, 23.04.2014, [URL: <https://www.2doc.nl/documentaires/series/2doc/2014/mei/elke-dag-4-mei.html>], 06.12.2021.

Televisieprogramma OP1: *Catherine Keyl vertelt in haar boek 'Oorlogsvader' over de zoektocht naar haar vader*, 23.02.2021, [URL: https://www.npostart.nl/catherine-keyl-vertelt-in-haar-boek-oorlogsvader-over-de-zoektocht-naar-haar-vader/23-02-2021/POMS_BV_16445284], 19.02.2022.

11. Appendix

11.1. Interview Judith Fanto

Interview afgenomen door Martina Iby op 29-07-2021

1.) Welke rol neemt volgens jou de literatuur in voor trauma's en verzwegen familieverhalen van de tweede en derde generatie Holocaust-slachtoffers?

Literatuur neemt in het algemeen alle uitdrukkingvormen aan die je maar kunt bedenken. De romankunst is net als de schilderkunst, beeldhouwkunst en poëzie. Juist iets wat niet zo makkelijk in gesprekken of echte spreektaal is uit te drukken, maar wat vaak wel goed uit te drukken is in kunst. Vaak is dat eigenlijk nog het enige dat rest, dat nog over blijft om elkaar echt te kunnen verstaan.

Ik merk juist dat ik met mijn moeder ook beter kan praten nu ik mijn boek roman heb genoemd. Dat woord moest ook op het omslag van het boek komen. Want ja, dat maakt het veilig voor haar. Het is een roman, het is fictie. Terwijl natuurlijk heel veel in dat boek helaas geen fictie is. Maar doordat ik mijn boek roman heb genoemd, is het veilig. Het is een middel om tot elkaar te komen, want je krijgt dadelijk een nieuw medium: de fictieve letterkunst of letterkunde.

2.) In de afgelopen jaren werden veel familieverhalen over de Tweede Wereldoorlog gepubliceerd en hebben zich verspreid als een olievlek. Is dat volgens jou een teken/bewijs dat het grote zwijgen en de trauma's van de tweede en derde generatie doorbroken en verwerkt konden worden?

Dat is natuurlijk een dubbele functie: Aan de ene kant is er verwerking - de therapeutische functie - en aan de andere kant is er het doorbreken van het zwijgen. Ik zou er nog een derde functie aan toe willen voegen, samen met Imre Kertész, de Hongaarse schrijver die ik zo bewonder: We hebben ook een plicht. Het gaat er niet alleen om het te verwerken, te herdenken en om het aan een breed publiek te brengen, maar het is ook een plicht. Het hoort bij het voorkómen, dus het is preventie. Van die opdracht ben ik me ook heel erg bewust. Het is nodig voor preventie en dat is niet alleen een Joods belang. Het is een belang van deze hele mensheid. Imre Kertész heeft ook gezegd dat de hele Shoah niet een specifiek Joods probleem is. Die industriële

moordpartij op een heel volk is ons toevallig overkomen. Dat kan gebeuren als alle puzzelstukjes die daarvoor nodig zijn toevallig – helaas – in elkaar passen. Als dus alle vreselijke omstandigheden ineens aanwezig zijn, alle afschuwelijke voorwaarden, dan is een Shoah mogelijk. Het allerdonkerste en meest duistere, waartoe de mens in staat is. En wij, de nakomelingen van al die mensen die dat is overkomen, moeten dat blijven zeggen. Dat is niet alleen een Joods belang, dat is een belang van de mensheid. We moeten daarvan blijven getuigen. Dat overstijgt het Joodse belang.

**3.) Wat is volgens jou kenmerkend voor de eerste, tweede en derde generatie?
Waarin zitten de verschillen?**

De eerste generatie zijn de mensen die het meeste recht hebben op het slachtofferschap, omdat het hen is overkomen. Dat zie je nu ook met alle huidige vluchtelingen. Het probleem met trauma is - dat is inmiddels ook wetenschappelijk bewezen door de epigenetica - dat je dat in ieder geval psychologisch, maar mogelijk ook op genetisch niveau doorgeeft aan de volgende generatie.

Er zijn heel veel soorten eerste, tweede en derde generaties en het is altijd de opdracht van nieuwe generaties om de trauma's en de vertroebeling uit het hele familiesysteem op te ruimen, zodat je die keten doorbreekt. Bijvoorbeeld, een heel bekend verhaal: Een meisje groeit op in een huis waar haar ouders haar mishandelen. Haar vader mishandelt ook haar moeder, maar die vader is vroeger ook heel erg geslagen door zijn vader. Die ook weer vreselijk mishandeld is door zijn moeder. Dat meisje, en dat begrijpt niemand, trouwt als ze volwassen is met een man die haar mishandelt. Dat is niet voor niks, dat is geen toeval, dat is een bekend psychologisch probleem. Daar is sprake van een bepaalde cirkel, een keten, een cyclus.

De eerste generatie, degene die het trauma overkomt, kan dat niet verwerken. Daarom is het de opdracht van de tweede generatie om dat te proberen wel te verwerken. Dat kan eigenlijk helemaal niet, want het is bijna veel erger om het verdriet en de pijn voor een ander te dragen dan je eigen pijn. De kinderen zijn dus allemaal het verdriet en de pijn voor hun ouders gaan dragen. Maar de derde generatie, zoals mijn kinderen, die zijn al veel meer verwijderd van die wond. Die zijn dus weer meer in staat om voor een heel familiesysteem dat trauma te verwerken. En bij verwerking hoort normaliseren, praten, transparantie, openheid, communicatie, daar naartoe gaan waar het pijn doet, de

vinger op de zere plek leggen, vragen stellen en durven twijfelen. Allerlei pijnlijke vragen stellen, waar de eerste generatie überhaupt niet aan toe komt.

De eerste generatie is alleen maar bezig met overleven. Dat is het enige wat ze hoeft te doen. Dus de eerste generatie heeft het hartstikke goed gedaan, want ze zijn hier, ze hebben overleefd. En dat was hun enige opdracht. De opdracht van de kinderen is om dat hele trauma van de ouders mee te verwerken. En de kinderen van de tweede generatie, dus de derde generatie, hebben de opdracht om dat verder te verwerken, maar ook op te ruimen en in een historische perspectief te plaatsen en daarvan te getuigen en te zorgen dat het hun niet nog een keer overkomt. En de oorzaken aan te duiden en onderzoek te doen. Dus iedere generatie heeft zijn eigen plicht of huiswerk.

4.) In hoeverre heeft de Holocaust niet alleen de identiteit van de eerste, maar ook van de tweede en derde generatie beïnvloed/veranderd?

De Holocaust heeft zo'n enorm gat geslagen in het Europese Jodendom. In aantallen ook, men was er gewoon niet meer. Dus dat heeft de Holocaust vooral gedaan. We zijn met veel minder. Het Joodse volk is een volk dat de identiteit van onze cultuur doorgeeft van moeder op dochter. De Holocaust heeft ook een heel groot gat geslagen in onze culturele traditie, omdat de keten doorbroken is. Er is een hele generatie in die concentratiekampen weggevaagd, wat zeg ik, drie generaties, misschien wel vier. Dus daar zijn zo veel mensen weggevaagd op elk gebied, dat wat nog resteert eigenlijk als een hoopje los zand aan mekaar hangt. De familiebanden, maar ook de traditie die overgedragen wordt - van vader op zoon, van moeder op dochter – is doorbroken. Dus we zijn met weinigen als totale ontheemden overgebleven.

Op de tweede plaats verwijt men Joden soms, dat is een ander belangrijk punt, dat ze zich met de Holocaust identificeren. Dat is natuurlijk een gotspe, dat is belachelijk. Je verwijt natuurlijk ook niet Armeniërs elke verwijzing naar de Armeense genocide door de Turken. Natuurlijk niet, wij hebben nooit gevraagd om deze hel. Dit inferno is niet door onze schuld, maar door toedoen van anderen deel gaan uitmaken van onze geschiedenis. En als we dat benoemen dan moet je ons niet de schuld geven, dat is blaming-the-victim. Als je een moordpartij op zes miljoen mensen niet regelmatig mag benoemen als onderdeel van je culturele traditie, van je historie – dan is dat absurd. Dat is de brutaliteit ten top gewoon, dat is gestoord. Ook als je zegt: “Nou jongens, het is nu

75 jaar geleden, zand erover, we praten daar niet meer over. Je moet het ook een keer loslaten". Loslaten? Ik ben tegen loslaten, ik ben voor vertellen. En nogmaals, dat is niet alleen een Joods belang, absoluut niet. De mensen hebben geen idee. Want nu ben ik het, morgen ben jij het. Daar ben ik van overtuigd. Dus het mag een deel zijn van onze identiteit, we hebben daar niet om gevraagd. Het is ons opgedrongen en nu het ons is overkomen, moet je het ons niet kwalijk nemen als we het benoemen.

5.) In hoeverre is het verhaal van Geertje/Judith in jouw boek je eigen verhaal?

Je kunt me heel goed in Geertje herkennen, maar Geertje is ook wel een beetje mijn gedroomde alter-ego. Ik lijk nu veel meer op haar dan toen. Toen ik studeerde was ik veel braver, veel volgzamer, fügsamer zou ik willen zeggen. Ik was niet zo'n rebel en ik was ook voorzichtiger. Nu lijk ik veel meer op haar dan toen. Geertjes zoektocht is ook mijn zoektocht geweest, maar ik heb het Geertje laten doen tijdens haar studententijd en bij mij heeft dat 30 jaar geduurd. Ik heb dat niet zo snel gedaan als zij. Maar voor het boek was het belangrijk om dat te comprimeren. Anders is het niet interessant, dacht ik. Geertje heeft verder wel mijn temperament, maar voor het boek heb ik haar nog wat extra spits gemaakt.

Het is een roman, want ik heb heel veel dingen in het boek ook bedacht. Heel veel dingen wist ik namelijk ook niet. Ik heb ook dingen bedacht om mensen die nog leven te beschermen. Van Viktor weet ik bijna niks, er is nauwelijks iets over die man bekend. Ik heb het deportatiebevel van de Gestapo in mijn handen gehad. Dus ik weet precies wanneer hij is gedeporteerd en wanneer hij is vermoord. Het vonnis waarbij hij is veroordeeld wegens Rassenschande - dat heb ik ook. Dat is een heel klein krantenknipsel. Verder heb ik nog een brief van Viktor aan zijn vader vanuit het gevangenis en de diagnose van de psychiater, die zit ook in het familiearchief.

Bubi bijvoorbeeld bestaat helemaal niet, dat is reine fictie. Misschien heeft hij wel bestaan, maar niet dat ik weet. Maar ik heb hem heel bewust opgevoerd. Hetzelfde bijvoorbeeld ook met Hedy: Ik weet helemaal niet of Hedy echt zo was, maar ik wilde echt zo'n bourgeois snob. Want er was zo veel van de verwende Oostenrijkse/Weense Bourgeoisie die het zo goed hadden. Dat was ook niet alleen Joods. Als ze maar naar het theater konden gaan en maar mooie kleding konden kopen. Die waren natuurlijk ook gewend om hun vrijheid te kopen en de dreiging af te kopen met geld. En toen kwam

de enorme inflatie na de Eerste Wereldoorlog in Oostenrijk... dat geld. Mijn grootouders zeiden altijd dat je in 1924 van het familiekapitaal nog één brood kon kopen. Die inflatie komt in het boek niet zo aan de orde, maar die was gigantisch.

Het kasteeltje dat ik in het boek Graslbrunn heb genoemd, heet eigenlijk Pottenbrunn. Pottenbrunn staat in St. Pölten en is van onze familie geweest. David Fanto is eigenlijk een hele vervelende meneer geweest, denk ik. Dat was een man die een vreselijk minderwaardigheidscomplex had. Hij was een oliebaron en hij wou zo graag met de grote jongens meedoen en daarom liet hij een paleis bouwen (Palais Fanto), hij kocht automobielen, hij kocht een *Schloss*. Hij ging vier, vijf keer per jaar overal in Europa op vakantie, in Venetië enz. Die mensen waren rijk beyond belief, echt waar. Rijk, rijk, rijk.... Maar er zat emotioneel niet zo veel diepgang in die meneer, denk ik. Die man was gewoon gefrustreerd, hij voelde zich als Jood niet geaccepteerd door de elite. En dat gat vulde hij alleen maar met bezit, meer bezit en meer spullen en meer materie. Zijn memoires die in het familiearchief zitten, gaan alleen maar over geld. Over zijn bedrijf, een nieuw filiaal dat hij opent en weer verkoopt of een auto die hij koopt. Het gaat echt nergens over. Dus hij lijkt me helemaal niet zo'n leuke man eigenlijk.

Veel personages van het boek berusten dus op echte personages. Maar ik denk dat slechts een deel van mijn familie exemplarisch is geweest voor de Weense Joden. Twee derde van de Weense Joden was zo arm dat ze afhankelijk waren van voedselhulp. De mythe van de rijke Weense Jood slaat nergens op. Er was maar een heel klein deel dat rijk was en toevallig hoorde de familie Fanto tot het rijke deel. Ik denk dat ze geloofd hebben dat ze die dreiging met geld konden afkopen, omdat ze dat gewend waren. Maar hun geld was niks meer waard en het overige werd hen afgenomen. Dat hebben ze onderschat.

6.) Hoe reageerde je familie op jouw boek? Konden/wilden ze na de publicatie praten over hun verleden?

Nee, ze vond het heel moeilijk. Mijn grootouders zijn dood, mijn oom heeft überhaupt niks van zich laten horen, die vindt het vreselijk. Wat ik heel knap vond is hoe mijn moeder heeft gereageerd. Ze zei: "Ik vind het heel moeilijk om het te lezen maar ik vind het fantastisch geschreven." Ze heeft eigenlijk onderscheid gemaakt tussen mijn boek als roman, hoe ik het heb geschreven en de inhoud. Dat vond ik heel knap van haar. En

dat verhaal van de moeder en Geertje die samen naar Amsterdam gaan, is trouwens echt gebeurd! Je gelooft het niet maar het is echt gebeurd. In het boek durfde ik de rabbijn echter niet bij zijn echte naam te noemen, want hij zit nog steeds in Amstelveen bij het opperrabbinaat. Ik durfde dat niet, want ik wil niemand pijn doen en ook niemand beledigen, dat is helemaal niet mijn bedoeling geweest. Mijn man heet echt Thomas en ik heette echt Geertje.

7.) Zou je kunnen zeggen dat je grootouders en ouders getraumatiseerd waren? En zo ja, in hoeverre hebben ze de trauma's aan hun kinderen en kleinkinderen overgedragen?

Mijn grootouders waren echt zwaar getraumatiseerd. Niet alleen door de gebeurtenissen na de Anschluss, maar ook daarvoor was het in Wenen al heel moeilijk voor Joden. Mijn grootouders werkten beide voor de universiteit en dat was wegens het wijdverbreide antisemitisme überhaupt niet meer te doen voor Joden.

Mijn oom is ook zwaar getraumatiseerd, die is op zijn zesde naar België gekomen en mocht niet bij zijn ouders onderduiken. Ze hebben elkaar drie/vier jaar helemaal niet gezien en dat is verschrikkelijk geweest. Die jongen moest in allerlei internaten en kloosters wonen. Hij had een valse naam, wat voor een jongen van zes heel moeilijk is, dus hij verraadde dan per ongeluk zijn echte naam en moest 's nachts snel weer weg naar het volgende adres.

Mijn moeder is ook behoorlijk getraumatiseerd en ze is natuurlijk ook van de generatie die met de pijn van haar ouders heeft moeten leven. Ze is geboren tijdens een bombardement en ik weet bijvoorbeeld dat ze helemaal in paniek raakte, wanneer er vuurwerk was. Dat is niet voor niks, dat moet iets in het onderbewuste zijn. Immers heeft ze bombardementen mee gemaakt. Ze had angst voor harde geluiden en voordat je het wist, zat ze onder de keukentafel. Mijn moeder is echt ondergedoken zoals in het boek wordt beschreven. Mijn moeder is weggelopen van huis. In het boek maak ik het niet zo zwaar, maar het was echt afschuwelijk, want dan moesten mijn zusje en ik naar een pleeggezin aan de andere kant van het land en dan moesten we daar naar school. Het trauma zet zich zo voort als je dat niet aanpakt. Mijn zusje en ik hebben ook veel uren therapie gehad om ons van dat trauma te kunnen bevrijden.

Iedere generatie doet een stukje van dat huiswerk van het familiesysteem. Al die voorouders die achter ons staat en de nieuwe generatie, ze moeten iedere keer iets met het trauma. Bij iedere generatie wordt iets nieuws opgelost. Daar ben ik van overtuigd.

8.) Was het boek voor jou een soort therapie om mogelijke trauma's te benoemen en voorgoed te verwerken en los te laten?

Nee, het was niet therapeutisch geweest voor mij, maar het is wel een reiniging van mijn familiesysteem geweest. Het is een grote schoonmaak, het is een stukje oplossen van het trauma. Maar het is niet therapeutisch geweest, anders had ik het niet kunnen schrijven. Ik was al klaar met het verwerken en toen kon ik het opschrijven. Ik hoefde het niet meer te verwerken, dat was al gebeurd.

Iemand zei tegen mij dat mijn boek het meest liefdevolle boek over antisemitisme was dat hij ooit heeft gelezen en dat snap ik wel. Ik had het verhaal vroeger nooit zo liefdevol en zo genuanceerd en zacht kunnen opschrijven, zoals ik het nu heb gedaan. Ik ben nu 50 en nu kan het, maar ik moest daar zelf helemaal naartoe groeien. Ik ben helemaal niet boos op mijn ouders en grootouders.

9.) Je hebt het in het boek over de '13^e stam'. Wat bedoel je daar precies mee?

De twaalf stammen van Israël is een bijbels begrip. Dat verdeelt het Joodse volk in twaalf stammen. En Geertje heeft het ook over haar familie als niet-Joodse Joden. Dus die Joden die hun Jodendom loochenen, hun eigen identiteit verloochenen en ook eigenlijk niet bij willen horen. Niet als zodanig willen worden geïdentificeerd of herkent en nog in de onderduik zitten. Ze willen niet uit de kast komen als Joden. Ze willen zich niet *outen*, zeg maar.

Geertje zegt: "Eigenlijk zijn wij de stam van de niet-Joodse Joden. We zijn wel Joods, maar we zijn niet Joods, want we willen het niet zijn." En het punt is natuurlijk dat er heel verschillend over wordt gedacht wie of wat Joods is. In Geertjes familie bijvoorbeeld vinden ze kaarsen aansteken op vrijdagavond en Joodse gerechten op tafel zetten niet Joods. Wat zij wel Joods vinden is je Joods-gedragen, heel veel gesticuleren, luid praten, zoals die meneer die bedden verkoopt in het boek. Je aansluiten bij de Joodse gemeente vinden zij ook Joods. Ook heden den dagen zijn de Joden zelf niet overeen wie of wat nou precies Joods is, dus het is heel ingewikkeld. Maar met de 13^e stam

bedoelt Geertje zoiets als: “Ik hoor er niet bij. Ik hoor gewoon niet echt bij dat Joodse volk. Wij bungelen daar maar een beetje aan vast, als een soort extra-stam. De stam der net niet Joodse Joden. De 13^e stam.”

Dat is natuurlijk heel bekend van tweede generatie, dat zie je ook met tweede generatie allochtonen of gastarbeiders. De tweede generatie is een beetje verloren tussen de twee culturen. Nou, dat vindt Geertje ook. Onder Joden voelt ze zich niet Joods, maar onder niet-Joden voelt ze zich eigenlijk wel Joods. Dat is heel ingewikkeld, maar dat is ook een heel bekend probleem en niet specifiek Joods. Dat hebben heel veel mensen.

10.) In hoeverre leefden de grootouders/ouders van Judith eerder in het verleden dan in het heden?

In het boek, en dat was in het echt ook zo, leefden mijn grootouders heel erg in het verleden als het mooie herinneringen aan Wenen en hun jeugd betrof. Mijn grootouders hebben echt besloten om de mooie momenten te onthouden. Wat niet mooi was, mocht er ook niet zijn. Het was op een gegeven moment heel erg in de mode, dat je om een trauma te kunnen verwerken, het uitgebreid moest bespreken en herbeleven. Mijn grootouders zijn geestelijk redelijk gezond en heel oud geworden en hebben nooit ergens over gesproken. Ik weet zeker dat het niet echt nodig is om overal over te praten, want mijn grootouders hebben het trauma niet verwerkt maar begraven. Toch hebben ze nog een goede gezondheid gehad en een redelijk gelukkig leven geleefd. Dat denk ik echt. Maar het probleem met trauma is, dat het je altijd inhaalt. Een trauma zit in een systeem wat je niet aan of uit kunt zetten en je hebt allemaal triggers die je niet in de hand hebt en die met je aan de haal gaan. Het trauma sijpelt naar buiten, ook al probeer je alle gaten dicht te stoppen, het blijft gewoon stromen. Het trauma laat zich niet dempen, het vindt altijd een weg naar buiten.

11.) Je schrijft in het boek: “[...] anders dan mijn familieleden zou ik mijn komaf niet langer beschaamd of op gedempte toon belijden, maar openlijk, als een geuzennaam. Ik was een Jodin, en op grond daarvan zou ik me nu ook definiëren.” – Kan deze uitspraak als het moment worden beschouwd, waarin Judith het patroon van haar ouders voor haar en wellicht ook haar kinderen, de derde generatie, voorgoed heeft doorbroken?

Ja, dat is in ieder geval het moment waarop ze dat besluit, ze weet alleen nog niet hoe ze dat moet doen. Ze doet het ook heel ongelukkig, dan staat ze daar in de collegezaal of in de kantine en vertelt ze aan medestudenten dat ze een Jodin is. En dat heeft dan ook niet eens het gewenste effect. Een gedragsverandering begint vaak met een besluit. Zij moet zich losmaken van het familiesysteem om zichzelf te kunnen worden. Om zichzelf en een Joodse vrouw te kunnen worden en zich ook zo te kunnen definiëren, moet ze zich losmaken van haar familie, van die 13^e stam. Dat is een heel bepalend moment in het boek, want losmaken kan vaak niet leuk. Net als scheiden in een huwelijk, wat ook niet op een leuke manier kan. Het moet pijn doen, anders kom je niet los. Dat is echt het moment waarop ze ook letterlijk fysiek afstand neemt van haar familie. En die afstand is echt nodig om zichzelf te kunnen worden. Dat is de kern van dit boek, en dat geldt niet alleen voor Joodse families. Om jezelf te kunnen worden is het belangrijk om het complete plaatje van je familiegeschiedenis te hebben en daarna te kunnen bepalen, wat je mee neemt en wat je achter laat. Wat neem ik mee en wat past niet bij mij, wat heeft mijn leven niet meer nodig. En zo kan je dingen verwerken en dingen achter je laten. Het hoeven niet alleen maar trauma's te zijn, maar alles wat je niet dient en waar je ook niet achter kunt staan. Ik geloof dat, als we dat allemaal doen, het een soort vervolmaking van de mensheid is. Ik ben nu zelf een volwassen mens. Ik kijk naar mijn familiegeschiedenis, daar zit van alles dat mij dient, wat ik graag bij me draag en graag tot deel maak van mijn identiteit. Maar er is ook ballast. Dingen die mij niet dienen, daar buig ik voor maar ik laat het daar want het hoort bij een andere generatie. En ik ga dat niet doorgeven aan volgende. Sommige dingen moeten stoppen.

12.) Kan de uitspraak “Die leeft niet meer” als waarschuwing worden opgevat, dat Geertjes/Judiths grootouders/ouders er niet verder over wilden/konden praten?

Jazeker, dat was een van de vele eufemismen. Ik heb het in het boek over onderduiken. Het klassieke onderduiken - dat je je verstopt in een huis of gebouw - is maar een van de vele manieren van onderduiken. Je kunt op heel veel manieren onderduiken. Je kunt, zoals Viktor, onderduiken in een Arisch uiterlijk: blond haar, lichte ogen. Je kunt onderduiken in een geloof, je kunt je bekeren tot het Katholicisme, dat is ook onderduiken. Je kunt assimileren, dus een andere cultuur aannemen. Maar je kunt ook onderduiken in taal. Als je een ander taalgebruik hanteert, eufemistisch taalgebruik, dus

een beetje verzachtend taalgebruik, waarbij je niet de gruwelijkheden bij de naam noemt maar allerlei andere woorden bedenkt die niet beladen zijn met het trauma. Dat is dan onderduiken in taal. Dus die eufemismen, zoals “Ja, die leeft niet meer”, dat is alleen maar een manier om te vermijden en om niet over te moeten spreken wat pijn doet.

13.) Denk je dat de ouders voor de ‘schuilnaam’ Geertje hebben gekozen, omdat ze haar wilden beschermen of omdat ze probeerden de oorlog te verzwijgen/vergeten? Zouden er nog andere redenen kunnen zijn?

Dat zie je vaak met mensen die zich bekeren tot het katholicisme of tot de islam. Die worden vaak de allerbeste katholieken of moslims die er zijn. Nog beter dan de gewone katholieken of moslims. Want je moet je natuurlijk extra bewijzen, dat zie je trouwens ook bij de paar mensen die zich tot het Jodendom bekeren. Dat zijn vaak hele fanatieke Joden. Mijn grootouders wilden heel graag goede Oostenrijkers zijn. Ze waren geen Oostenrijkse Joden, ze waren joodse Oostenrijkers. Ze waren gek op hun land, ze waren dol op Oostenrijk. Ze waren echte Oostenrijkers, dat was ook hun doel.

Ik denk dat dit ook het doel van mijn familie was toen ze in Nederland waren. Ze spraken ook onmiddellijk Nederlands en belden ieder jaar de belastingdienst. Goed belasting betalen, goed de taal spreken, hard werken, aan liefdadigheid doen. Ze wilden hele goede Nederlanders zijn. En dan geef je je (klein)kinderen ook een Hollandse naam. Mijn grootouders hadden in het echt ook echte Oostenrijkse namen. Mijn grootmoeder heette Gertrude en mijn grootvader heette Stefan. Dat waren echte Oostenrijkers.

Mijn grootmoeder studeerde Duitse taal en literatuur. Mijn grootouders waren gek op hun land en zo trouw. Die liepen in dirndls en gingen wandelen in de alpen. Mijn grootmoeder staat op alle foto’s met een dirndl. Mijn grootvader had een alpenhoed met een veer en een wandelstok. Ze liepen altijd in de bergen. Zij hielden enorm van hun land.

14.) Was Judith voor de naamsverandering en/of het ontdekken van het familiegeheim eerder bezig met overleven dan met leven?

Ja, dat denk ik zeker. En dat is ook in het echt voor mij zo geweest. Alleen Judith heeft dat in het boek veel beter opgelost. Ik zeg altijd dat ik de eerste 17 jaar met Geertje in het boek gemeen heb. Met 18 jaar gaat ze studeren en ontdekt ze dat ze geen vast

omleidende persoonlijkheid heeft. Ze heeft zich steeds moeten aanpassen aan al die stemmingen thuis en met haar zesde zintuig moeten afstemmen wat wel en wat niet van haar wordt verwacht. Dus een heel complexe familiecode eigenlijk, met veel verwachtingen. Zo kun je natuurlijk helemaal niet jezelf worden, Geertje had geen idee wie ze was. Eigenlijk moet je daar ook een beetje de puberteit voor gebruiken, maar dat heeft ze niet gedaan. Dus ze is blanco, ze weet niet eens wat haar lievelingskleur is als ze 18 is. Ze is een beetje aan de late kant. Dat had ik ook. Dat komt door het overleven.

15.) Waarom heb je juist voor de naam Judith gekozen?

‘Jehudith’ betekent ‘Joodse vrouw’. Zo voelt Geertje zich, zo voelde ik me ook. En ik wilde dat ook uitdragen. Dat kan natuurlijk, zeker in deze tijd, met al die selfies, Facebook, TikTok en weet ik veel. Dat hadden wij nog niet, maar ook in onze tijd was er natuurlijk een andere manier waarmee je kon uitdragen wat zich vanbinnen afspeelde en hoe je wilde dat andere mensen naar jou kijken. Ik heb dat gedaan door mijn naam te veranderen. Nu had ik misschien allerlei vlogs opgenomen, maar dat bestond nog niet.

16.) Welke eigenschappen waren voor Judith nodig om achter het familiegeheim te komen?

Geertje is net als ik non-conformist – en net als Viktor trouwens. Ik heb zelf ook helemaal geen gevoel voor verhoudingen. Ik heb het niet, Geertje heeft dat niet. We zijn allebei heel direct, we zijn nieuwsgierig en – dat herken ik zelf ook – Geertje houdt niet van losse eindjes. We moeten alles precies weten. Ik heb een guilty pleasure: en onopgeloste vermissingen. Ik kan daar helemaal niet tegen. Het idee dat er iemand van de aardbodem kan verdwijnen zonder dat ik dat kan begrijpen. Nee, dat kan gewoon niet. Ik moet weten of die persoon vermoord is, zelfmoord heeft gepleegd, of er sprake is van een misdrijf, of een ongeluk. Ik moet wel weten waar mensen blijven, daar raak ik door geobsedeerd. Nou, dat is precies zo’n eigenschap die Geertje heeft. We kunnen niet tegen losse eindjes. Wij willen graag duidelijkheid en als je van duidelijkheid houdt, nieuwsgierig bent en precies wilt weten hoe iets zit, dan kun je op zo’n intensieve manier in een familiegeschiedenis duiken. Je rust dan niet voordat je alles weet. Geertje houdt niet van geheimen, maar van openheid en duidelijkheid.

17.) Waarin lag volgens jou de grote afschuw van wat de grootouders/ouders als ‘Joods-doen’ hebben benoemd? Waar kwam die haat vandaan?

Ik ben ervan overtuigd dat propaganda iets is, waaraan de hele mensheid constant bloot staat. Iedereen krijgt propaganda, vooroordelen, denkbeelden, overtuigingen, meningen in de pers, radio, televisie of films, maar ook in de volksmond en cultuur mee. Ook Joden lazen gewoon de krant. Dus ook Joodse mensen vielen ten prooi aan de propaganda over henzelf. Het is zo begrijpelijk en ook zo natuurlijk om bij de populaire groep te willen horen. Bij de club die wel leuk is. Er is kennelijk iets mis met jou en je wil dat niet, je wil gewoon vooruit en graag bij de mensen horen waar wel in de positieve zin over wordt gesproken. Waar iedereen wel blij mee is en die niet wordt geridiculiseerd en gecriminaliseerd. Daar is mijn familie ook aan ten prooi gevallen. Ze kregen gewoon een hekel aan dat Joodse aspect. Zonder antisemitisme waren mijn grootouders nog steeds Joods geweest. Dan was niets aan de hand geweest.

18.) Vind jij dat het de taak is van de tweede en derde generatie om de ‘stille oorlog’ van hun voorouders voor de volgende generaties bespreekbaar te maken? Heeft jouw boek daarin een rol gespeeld?

Het boek heeft een rol en wij hebben de taak om dit te doen. Nogmaals: Niet alleen voor Joodse generaties, maar voor de hele mensheid. De moordpartij, wat ik maar ‘Auschwitz’, hing al heel lang in de lucht. Mensen hadden daar gewoon zin in. Het is een exemplarisch voorbeeld van het meest afschuwelijke waartoe een mens in staat is als groep. Iedere dag zijn er weer voorbeelden in de samenleving, waar je kunt zien waar mensen toe in staat zijn als per ongeluk alle omstandigheden ‘kloppen’. Het kwaad – gewoon het kwaad in de mens is geen uitwas, dat is een voorbeeld van wat er kan gebeuren. Wij Joden zijn het wandelende alarm om mensen daaraan te herinneren: mijn hele familie is uitgemoord, met uitzondering van mijn grootouders en ouders. Ik weet van binnenuit hoe het is om je hele familiesysteem kapot gerukt te zien. En je hele volk te zien verdwijnen. De grond onder je voeten te missen als je moet opgroeien en weer nieuwe tradities moet maken en je weer je eigen identiteit moet vinden. Het toppunt is dat mensen de Joden daarom de Shoah ook wel verwijten; zij nemen ons de Holocaust kwalijk, omdat wij de wandelende herinnering daaraan zijn. We blijven mensen eraan herinneren en dat moeten wij doen, ook al vinden we dat niet leuk. De Oostenrijkers willen zich liever ook niet dat deel van hun nationale geschiedenis herinneren. Daar ben

je niet trots op, dat is niet leuk. Maar het hoort wel bij hen en je moet je daartoe te
verhouden. Dat is niet alleen een Oostenrijks belang, maar een wereldbelang.

11.2. Abstract

The Holocaust caused enormous traumas to survivors. Traumas which not only the first generation suffers from, but also their children and grandchildren. The traumas of the first generation were so big, that after the liberation they still could not talk about what they had experienced. In the years after the liberation the survivors tried to suppress their traumas and to start a new life. However, the traumas were severe and expressed themselves through behavior. The second generation Holocaust-survivors grew up inside a traumatized family, which resulted in traumas for the second generation without having to experience the horrible events the first generation witnessed.

The main topic of this thesis are the transgenerational traumas of the second and third generation. This will be researched by studying the following four recently appeared Dutch books: “Viktor“ by Judith Fanto, “Verdriet en boterkoek“ by Margalith Kleijwegt, “De derde generatie – Kleinkinderen van de Holocaust“ by Natascha van Weezel and “Oorlogsvader – Een herinnering“ by Catherine Keyl. In this thesis the definition of traumas and the transmission to next generations comes from “Wie Traumata in die nächste Generation wirken“ by Baer & Frick-Baers.

The conclusion of this thesis is that there are multiple generations needed to heal the traumas of the first generation. According to literature, the traumas of the first generation are characterized by not speaking about the Holocaust. The second generation tried to end the silence and fill their emptiness by searching and emphasizing their own identity and going after their hidden family stories. However, the third generation has the skills to name and move beyond the traumas. Literature plays an important role in this process. It creates a space where the traumas of the Holocaust survivors are heard and where every generation gets a voice.

11.3. Zusammenfassung

Der Holocaust hat bei Überlebenden enorme Traumata hinterlassen. Traumata, worunter nicht nur die erste Generation litt, sondern oft auch ihre Kinder und Enkelkinder. Die erste Generation war durch alle Grausamkeiten, die sie im Krieg erlebt hatte, dermaßen traumatisiert, dass sie auch nach der Befreiung kaum über ihre Erlebnisse sprechen konnte. Folglich führten Holocaust-Überlebende einen ‚stillen Krieg‘, probierten das dunkle Kapitel zu verdrängen und wollten so schnell wie möglich ein neues Leben beginnen. Die Traumata konnten allerdings nicht so einfach vergessen werden und äußerten sich bei der ersten Generation durch bestimmte Verhaltensauffälligkeiten. Die zweite und dritte Generation wuchs daraufhin in traumatisierten Familien auf, wodurch sie automatisch mit den Traumata ihrer Eltern belastet wurden und selbst oft Symptome einer Posttraumatischen Belastungsstörung entwickelten, ohne den auslösenden Moment des Traumas selbst erlebt zu haben.

In meiner Masterarbeit steht das transgenerationale Trauma der zweiten und dritten Generation zentral, das anhand von vier unlängst in den Niederlanden erschienenen literarischen Werken untersucht wird. Diese sind: „Viktor“ von Judith Fanto, „Verdriet en boterkoek“ von Margalith Kleijwegt, „De derde generatie – Kleinkinderen van de Holocaust“ von Natascha Van Weezel und „Oorlogsvader – Een herinnering“ von Catherine Keyl. Als Grundlage für die Definition eines Traumas und dessen Weitergabe an nächste Generationen verwende ich die Lektüre „Wie Traumata in die nächste Generation wirken“ von Baer und Frick-Baer.

Ergebnis meiner Literaturstudie ist, dass es mehrere Generationen braucht, um die Kriegstraumata der ersten Generation bewältigen zu können. Laut der Literatur äußern sich die Traumata der ersten Generation vor allem dadurch, dass Holocaust-Überlebende über ihre Erlebnisse im Krieg geschwiegen haben. Die zweite Generation versuchte infolgedessen das Schweigen und die Leere, die ihre traumatisierten Eltern hinterlassen hatten, durch die Suche nach ihrer eigenen Identität und verschwiegenen Familiengeschichte zu durchbrechen. Die Fähigkeit, um die transgenerationalen Traumata zu benennen und verarbeiten, liegt schließlich in den Händen der dritten Generation. Die Literatur spielt für diese Prozesse insofern eine wichtige Rolle, da sie einen Raum kreiert, worin die Traumata von Holocaust-Überlebenden und deren Nachkommen eine Stimme bekommen.

11.4. Samenvatting

De Holocaust heeft bij overlevenden enorme trauma's veroorzaakt. Trauma's waaronder niet alleen de eerste generatie leed, maar vaak ook hun kinderen en kleinkinderen. De eerste generatie was door alle gruwelen die ze in de oorlog hadden meegemaakt zo getraumatiseerd dat ze ook na de bevrijding nauwelijks over hun belevenissen konden spreken. Vervolgens voerden Holocaust-overlevenden een 'stille oorlog', probeerden ze het donkere hoofdstuk te verdringen en wilden ze zo snel mogelijk een nieuw leven beginnen. De trauma's konden echter niet verdrongen worden en uitten zich bij de eerste generatie vaak door bepaalde gedragspatronen. De tweede generatie groeide vervolgens op in een door de oorlog getraumatiseerd gezin, waardoor ze automatisch met de trauma's van de ouders werden belast. Als gevolg hiervan ontwikkelden ze zelf vaak symptomen van een posttraumatische stressstoornis, zonder dat ze het trauma hebben meegemaakt.

In mijn scriptie staat het transgenerationele trauma van de tweede en derde generatie centraal, dat met behulp van vier recent in Nederland verschenen werken wordt onderzocht: "Viktor" van Judith Fanto, "Verdriet en boterkoek" van Margalith Kleijwegt, "De derde generatie – Kleinkinderen van de Holocaust" van Natascha van Weezel en "Oorlogsvader – Een herinnering" van Catherine Keyl. Als basis voor de definitie van trauma's en het doorgeven aan de volgende generaties maak ik gebruik van Baer & Frick-Baers werk "Wie Traumata in die nächste Generation wirken."

Conclusie van mijn literatuurstudie is dat er meerdere generaties voor nodig zijn om de oorlogstrauma's van de eerste generatie te verwerken. Volgens de literatuur wordt het trauma van de eerste generatie gekenmerkt door het zwijgen. De tweede generatie probeerde de stilte en de leegte die hun ouders hadden achter gelaten te doorbreken door een zoektocht naar hun eigen identiteit en verzwegen familie verhaal. De vaardigheid om de trauma's te benoemen en te doorbreken ligt uiteindelijk bij de derde generatie. De literatuur speelt in deze processen in zoverre een belangrijke rol omdat ze een ruimte creëert, waarin de eigen trauma's van Holocaust-overlevenden en hun nakomelingen een stem krijgen.

11.5. Erklärung

Hiermit erkläre ich, dass ich die vorliegende Masterarbeit selbstständig verfasst habe, dass ich sie zuvor an keiner anderen Hochschule und in keinem anderen Studiengang als Prüfungsleistung eingereicht habe und dass ich keine anderen als die angegebenen Quellen und Hilfsmittel benutzt habe. Alle Stellen der Arbeit, die wörtlich oder sinngemäß aus Veröffentlichungen oder aus anderweitigen fremden Äußerungen entnommen wurden, sind als solche kenntlich gemacht.

Ort, Datum, Unterschrift